

BORSI JÓZSEF

## Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről

Több tényező is szerepet kapott abban, hogy mindeddig nem jutott kellő figyelem Zsilinszky ifjúkorának részletes feltárására. Az egyik a köztudatban még mindig élő Zsilinszky pályakép, mely két pisztolylövésre fűzi fel a politikus élettörténetét. Eszerint a fiatal, jobboldali dzsentri szemléletű ifj. Zsilinszky Endre részt vesz Áchim L. András parasztpolitikus meggyilkolásában 1911-ben. Az ellenpont: Bajcsy-Zsilinszky 1944. március 19-én, a német megszállás napján fegyverrel száll szembe a lakásába betörő náci katonákkal. E második pisztolylövéssel, majd azzal, hogy az antifasiszta Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága élére áll, és mártírhalált hal, mintegy „megváltja magát” a történelem előtt. Vagy, ahogyan Féja Géza befejezetlen Bajcsy-drámájában<sup>1</sup> tervezte, a nyilas siralomházban Áchim spirituális alakja megbocsát Bajcsy-Zsilinszkynek. Az e képet elutasító történészek, publicisták<sup>2</sup> Bajcsy-Zsilinszky ifjúkorára vonatkozó kutatásainak energiáját jórészt lekötötte Zsilinszky ártatlanságának bizonyítása az Áchim-ügyben. A vita az 1911. május 14-i tragikus napot állította a korai időszak középpontjába.<sup>3</sup>

A másik ok, hogy a történetírás az életmű nagy fordulatának – jogosan –, a szélsőjobboldaliból baloldali politikai irányváltást tartja. A hangsúlyozott, a húszas évek végén induló, a harmincas években kibontakozó folyamat háttérbe szorította a kétségkívül kisebb jelentőségű fiatalkori és hosszabb idő alatt végbement fordulatot. Ifj. Zsilinszky Endre a politikai pályája kezdeti szakaszát jellemző keresztény-nemzeti, fajvédő ideológiától meglehetősen távoleső szemlélettel indult el Békéscsabáról, gimnáziumi tanulmányainak befejeztével Kolozsvárra, hogy 1904 őszén megkezdje jogi tanulmányait a Ferencz József Tudományegyetemen. Még meglehetősen eklektikus, 67-es alapozású, konzervatív-liberális szemlélete magába foglalta Kossuth, Széchenyi, Deák, sőt Tisza Kálmán és Tisza István tiszteletét.<sup>4</sup> Az egyetemi évek értékelését maga Bajcsy-Zsilinszky is megadja, igaz röviden, Szekfű Gyulához szóló híres vitáirátának önéletrajzi fejezetében. Szellemi, politikai fejlődését vázolja ezt írja:

„Egyetemi éveimben szilárdan 67-es maradtam, ebbeli meggyőződésemben megerősödtem németországi lipcsei és heidelbergi diákéveim alatt, ahol fölébredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim: egy rajnai diáktanulmányút, az esseni Krupp-művek és az ottani munkáviszonyok látása elég impulzust adott munkásvonakozásban, a németországi, főleg pedig a bonni mezőgazdasági főiskola tevékenységének bemutatása, valamint dániai utam földművelési vonatkozásában!”<sup>5</sup>

Ennél bővebb információt tartalmaznak szüleinek Kolozsvárról és Németországból írt levelei. Az 1904–1907 közötti időszakból származó, harmincnál is több levél eredetije az Országos Széchényi

<sup>1</sup> *Féja Endre*: A volt barát idézése. = Új Forrás 1981. 6. sz. 5.

<sup>2</sup> Erről lásd: *Vigh Károly*: Zsilinszky helye nemzeti történelmünkben. = Tiszatáj 1982. 1. sz. 25–38. és *T. Btró Zoltán*: A Zsilinszky-dráma. = Tiszatáj 1982. 1. sz. 39–53.

<sup>3</sup> *Farkas József*: A történelem igazolta Áchim L. András. = Békési Élet 1983. 2. sz. 210–216. pl. *Vigh Károly*: Ecsetvonások Achim L. András portréjához. = Békési Élet 1984. 1. sz.: 80–88. *Farkas József*: Válasz Vigh Károlynak. = uo. 89–93.

<sup>4</sup> *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról. = Századok 1971. 5. sz. 974.

<sup>5</sup> Uo.

<sup>6</sup> Bajcsy-Zsilinszky ifjúkori levelei. (Xerox.) Békés megyei Múzeumok Igazgatósága Történeti Osztály adattára.

Könyvtár Kézirattárában található (Fond 28/178), néhány pedig a békéscsabai Bajcsy-Zsilinszky emlékkiállítás megkezdő gyűjtőmunka során került elő a még élő rokonság tagjaitól.<sup>6</sup> E levelek mellett forrásértékűek a kolozsvári egyetem évkönyvei is.<sup>7</sup> Itt olvashatjuk pl. Zsilinszky 1906-ban írt – máig elő nem került – közgazdasági pályázatának értékelését. A korabeli egyetemi problémákról, az ott uralkodó közhangulatról Márki Sándor egyetemtörténete,<sup>8</sup> az egyetemi ifjúság lapja, a helyi sajtó és a Márki Sándor professzor hagyatékában található egyetemi iratok tudósítanak.<sup>9</sup> Az előkerült újabb és a közgyűjteményekben őrzött régebbi Bajcsy-Zsilinszky-dokumentumoktól nem várhatjuk sem az élet-történet, sem az eszmei-politikai fejlődéstörténet részletekig hatoló rekonstrukcióját. Am így is figyelemre méltó adalékokat szolgáltathatnak azokról a hatásokról, amelyek az ifjú Zsilinszky önálló lelki és szellemi karakterre válását elősegítették.

Zsilinszkyt Kolozsvárra Békéscsabához képest alapvetően más városi miliő fogadta. Békéscsaba a 20. század elején sajátos mezővárosi paraszti-parasztpolgári társadalmi képletrel, mezőgazdaságra berendezkedő gazdasági kultúrával, viszonylag fejletlen közművelődési viszonyokkal és – éppen akkor – feszült politikai helyzettel jellemezhető.<sup>10</sup> A helyi politikai harcok alapja a politikai, gazdasági municipiumait féltékenyen őrző mintegy félszáz családnál nem több, gazdagparaszti és felsőhivatalnoki réteg, illetve a politikai-gazdasági emencipációért küzdő, s emiatt időleges érdekszövetséget kötő közép-, kis- és szegényparaszti rétegek közötti ellentét volt.<sup>11</sup>

Az 1910-es népszámlálás szerint 60 ezer lakosú Kolozsvár társadalmi jóval polgárosultabb volt. Lakosságának mindössze 8%-a foglalkozott mezőgazdasággal, míg egyharmada iparban dolgozott. Kolozsvár igen előkelő helyzetet élvezett az ország közművelődési életében is. Az erdélyi részek művelődési központja volt a maga 89 tanintézetével, Nemzeti Színházával (Egressy, Déryné, Jászai Mari is játszott itt), Erdélyi Múzeum Egyesületével, hatalmas egyetemi könyvtárával, Irodalmi Társaságával és pezsgő sajtóéletével (csak politikai napilapból öt jelent meg). A város „szellemi kapacitását” jelzi, hogy a lakosság 12%-át a közszolgálatúakhoz és szabadfoglalkozásúakhoz tartozó réteg tette ki, mely arány a legmagasabb volt a századelő Magyarországon.

Az időben legkorábbi megtalált Bajcsy-Zsilinszky levél dátuma 1904. szeptember 13. Zsilinszky Kolozsvárra érkezésének napját pontosan nem ismerjük, de az biztos, hogy szeptember 11-én már ott tartózkodott, mert említ egy ekkor kapott levelet. A szüleinek írt első levelét a szállásáról, berendezkedésének körülményeiről, vásárlásairól, korai társnélküliségéről tudósító sorok uralják. Kolozsvárra a délnyugati városrészben, a gyönyörű Házsongárd nyaralótelephez vezető Majális utcában lakott, igen közel az Egyetemi-könyvtárhoz és az egyetemhez.<sup>12</sup>

1904. szeptember 18-án tartották az egyetemen az 1904/05-ös tanév megnyitóját. A leköszönő rektor, az idegéletani kutatásokat folytató Apáthy István beszéde híven tükrözte a kolozsvári egyetem akkori állapotát, közhangulatát. A tanulóifjúság által nagy lelkesedéssel fogadott, mint Zsilinszky írta „kuruc szellemű beszédében többek között felhozta, hogy Magyarországon a tudományegyetemek a mindenkor kormány eszközei. Élesen bírálta az egyetemi autonómia megsértését. Az új rektor, Kiss Mór beköszöntőjében „az egyetem drága kincsének, az önkormányzat megoltalmazására” tett fogadalmat.<sup>13</sup>

A kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem ekkor már több mint harminc éves múltra tekintett vissza, jó hírét kiváló tanárok alapozták meg. Így az említett Apáthy István mellett – Farkas Lajos római jogtörténész, Hógyes Endre bakteriológus, Márki Sándor történész, Szinnyei József nyelvész, később Dézsi Lajos irodalomtörténész, Fejér Lipót matematikus, Gombocz Zoltán nyelvész vagy

<sup>7</sup> Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis. (Továbbiakban: Acta . . .)

<sup>8</sup> Márki Sándor: A M. kir. Ferencz József Tudományegyetem története. Szeged. 1922.

<sup>9</sup> Ezeket a szegedi József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtárának kéziratára őrzi. JATE KK MS 356.

<sup>10</sup> Szabó Ferenc: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula – Székely Lajos. Békéscsaba 1970. 123–168.

<sup>11</sup> Fancsovits György: Levelek a Békéscsabai Általános Népegylet újjászervezett szocialista korszakából (1903–1905). = Békési Élet 1984. 2. sz. 228–238.

<sup>12</sup> Holik József térképe Kolozsvárról. In: Révai Nagy Enciklopédia. Budapest 1914. XI. kötet 814.

<sup>13</sup> Márki: i. m. 81–82.

Somló Bódog, Jászi Oszkár, Ágoston Péter jogtudósok.<sup>14</sup> Az egyetemi oktatás rendszere eltért a maitól ezért érdemes kiemelni néhány jellegzetességet.<sup>15</sup> A tudományegyetemi oktatás a kettős értelmű tanzabadság elvén alapult. Ez egyrészt jelentette a tanár politikai, világnézeti szabadságát a tananyag megválasztásában. Egyetlen kötöttsége volt, hogy ti. átfogó képet kellett nyújtania hallgatóinak, hogy azok a szakterület egészében tájékozódhassanak. Másrészt a hallgató bizonyos kereteken belül szabadon válogathatta össze, hogy az előírt óraszámokon belül mely professzor milyen tárgyú előadásait kívánja felvenni. A tanári karban a nyilvános és rendes, valamint a rendkívüli tanárok voltak jogosultak kötelező egyetemi előadások tartására. Az oktatói személyzet másik elemét a magántanárok alkották. A magántanári címet az egyetem adományozta, s e cím jogán az egyetemen előadásokat tarthattak. Ilyen magántanári címmel rendelkezett a kolozsvári egyetemen pl. Ágoston Péter, a magyar magánjog, Jászi Oszkár, az alkotmánytan tanára vagy Palágyi Menyhért természettudós. Nem volt véletlen, hogy az 1904-ben leköszönő Apáthy professzor oly élesen fogalmazott az egyetemi autonómia védelmében, hiszen ez időszaktól számítható a korábbi viszonylagos liberális oktatáspolitikára. Apponyi Albert, majd Zichy János kultuszminisztersége a nacionalista klerikalizmus megerősödését hozta magával. Míg 1904-ben Zsilinszky Mihály államtitkár, a király személyének képviselője (ifj. Zsilinszky Endre nagybátyja) a kolozsvári egyetemen, azt hirdette, hogy „hazánkban nyelv és valláskülönbség nélkül minden egyes ifjú kivívhatja társainak és előljáróinak szeretetét és becsülését”<sup>16</sup>, addig a rá következő évek ezzel ellentétes tendenciákat mutattak.

Elsősorban a professzori kar kinevezésében volt kézzelfoghatóan érzékelhető a változás, amelyben a rangos tudósokkal szemben a buzgón hazafias és vallásos tanárok kerültek előtérbe. Az új szellem megmutatkozott abban is, hogy a tanügyi kormányzat mind egyértelműbben támogatta az egyetemi hallgatók nacionalista és klerikális egyesületeit (Szent Imre Kör, Bethlen Gábor Kör). E megváltozott tanügyi politika természetesen egy tágabb politikai gondolkör része volt, melynek legfőbb elve a monarchia fenntartása ürügyén „az egységes és oszthatatlan politikai nemzet” eszméjének védelme a „nemzetiségekkel mint politikai individualitásokkal” szemben. Zsilinszky egyetemi tanulmányainak idején, 1906. október 28-án indult a kolozsvári Erdélyi Hírlap. A nyitószámban Jancsó Benedek<sup>17</sup> cikke érzékletesen jelzi az uralkodó politika és konzervatív nacionalista politikai gondolkodás regionális hatását. „Az erdélyrészi vezető politikusok . . . az arisztokratikus politikai, társadalmi és gazdasági intézmények lehetőleg hosszabb időre tartó védelmét gondolták egyedül helyes erdélyrészi magyar politikának, nem pedig ama kedvező helyzetek okos kihasználását, amelyet a demokratikus fejlődés kezébe ad a világon mindenütt annak a népnak, amelyik okosan tud vele élni.”

A békésabaihoz képest polgárisabb, műveltebb világban helyét kereső ifj. Zsilinszky Endre első egyetemi félévében nehezen barátkozott meg a jogászok speciális gondolkodásával, „rémesen gyatra stílusával, keszerves magyarságával”.

Különösen a római jog tanárának, Farkas Lajosnak stílusát kifogásolta, „szinte gondolateszcenáának lehetne nevezni jóformán minden mondatát” – írta. A „jogászai stíl”-től való idegenkedésben eleinte óvakodott szakkönyvek olvasásától, inkább közgazdasági, politikai műveket vett kézbe, így „nagy gyönyörűséggel” olvasta Széchenyi Kelet népét. Bár nehezen szokta meg a sajátos jogtudományi terminológia használatát és gondolkodásmódot, már a korai időszakban is erős hivatástudat élt benne. Elítélőleg írt azokról a joghallgatókról, akik órájukat nézik, miközben Cicero egy-egy „geniális, de elvont gondolatát magyarázzák”. Bajcsy-Zsilinszkyról többen is írták, hogy gondolkodásának állandó vibrálásával, teljesítőképességének hatalmas energiájával, munkaintenzitásával sok embert lenyűgözött. Ez nem a veleszületett temperamentumból fakadt. E levelekből derül ki az is, hogy a rendszeres, feszített tempójú munkát éppen egyetemi éveinek kezdetén tette magáévá, mintegy megtanulva azt: „A kitartás sohasem volt erős oldalom, ezt most szeretném megtanulni.” Az első

<sup>14</sup>Uo. „Az egyetem tanárai 1912–1922”. 162–175.

<sup>15</sup>*Szabó Miklós*: Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában. In: Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter, Budapest 1978. 873–1002. p. és Horváth Zoltán Tudomány és új jogbölcselet. In: *Horváth Z.*: Magyar századforduló. Budapest 1974. 79–90.

<sup>16</sup>*Márki*: i. m. 83.

<sup>17</sup>Jancsó Benedek (1854–1930) publicista, történész, az MTA levelező tagja. Számos könyvet és cikket írt a román nacionalizmus történetéről, a román irredenta törekvésekről.

félévi vizsgáin túljutva, az idegen környezethez, az újfajta élettritushoz, gondolkodásmódhoz alkalmazkodva Zsilinszky korábbi bátortalansága is feloldódott. Ezzel párhuzamosan a már gimnáziumi éveiben<sup>18</sup> is tapasztalt sokoldalúságának, széles körű érdeklődésének megfelelően egyre többet jár színházba – „az ember idealizmusát gyarapítja” – s beiratkozik a filozófiai (bölcsezzettudományi) kar történelemóráira. Valószínűleg itt ismerkedik meg Márki Sándor történészprofesszorral, akinek munkáit nagyra becsülte, mert azok – mint később, 1942-ben írja, tiszteletben tartották „a nemzet géniuszát, a magyarság ősi és lényegében változhatatlan szellemét, a magyar hivatás és történelmi küldetés őstörvényét.”<sup>19</sup> Bajcsy-Zsilinszky bizonyos miszticizmust is magában rejtő sajátos stílusú sorai Márki Sándor szellemét idézték az ősi német-magyar sorsközösséget sugalló történezzettel szemben. 1905 elején iratkozott be Zsilinszky a protestáns egyetemi egyesületbe, a Bethlen Körbe. A századforduló előtt az egyetemi ifjúsági szervezetek jobbára a nemzeti ellenzéki pártok szellemét képviselték. Ám a század elejétől egyre inkább az újkonzervatív irányok felé fordultak, a türelmetlen nacionalizmus terjesztésében különösen aktívak voltak. Nagy szerepük volt annak a jobboldali közszellemnek kialakításában, amely az ellenforradalmi korszakban a keresztény nemzeti kurzus fiatal értelmiségi – politikusi tözsgárdájának lett jellemzője.<sup>20</sup> Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Zsilinszky Endre mennyire kapcsolódott be a Bethlen Kör tevékenységébe. Az biztos, hogy a családból hozott szemlélet erősen befolyásolta a belépésben, hiszen édesapja, id. Zsilinszky Endre dr. a csabai evangélikus egyház világi felügyelője volt. „Egy felügyelő fiának különben is illik az egyetlen kolozsvári protestáns egyesület életében részt venni, ha lehet active is . . .”<sup>21</sup>

Az 1905 tavaszán írt levelei tartalmát, hangulatát már az évvégi vizsgákra való készülés határozza meg. Május 27-én értesíti szüleit, hogy sikeresen túljutott vizsgáján. Sőt az egyetem évkönyve szerint több mint másfélszáz elsőéves közül Zsilinszky tizedmagával együtt kitüntetéssel tette le az „első alapvizsgálatot”. Büszkén írja, hogy Farkas, a római jog már említett tanára is megdicsérte. Farkas Lajos (1841–1921), az egyetem alapításától ott tanító professzor a Savigny-féle történelmi iskola képviselője, több saját korában alapvető jogtörténelmi könyv szerzője.<sup>22</sup> Zsilinszky legkedveltebb tanára az akkori rektor, Kiss Mór volt. A kiválóan előadó professzor egyike volt a római jog első nyugati szemléletű tudósainak.

A nyári szünidőből Kolozsvárra 1905 szeptemberében visszaérkező egyetemista első leveléből arra következtethetünk, hogy a visszautazást nem sokkal megelőzően személyes jellegű szóváltásra került sor közte és apja között. Mindez csak azért érdekes, mert a levél rávilágít – a későbbiekben is oly jellemző – hirtelenségére, de ezzel együtt, sokszor önemésztő lelki vívódásra való hajlamára, a következményeket mindig vállaló magatartásra is. Sértődöttségében megígéri, hogy tanulmányainak befejezése után – mert már eddig is sokat áldoztak rá – lemond a răsó vagonról húgai javára. Ha ez nem is akkor, és nem is ilyen indítékból, de bekövetkezik, amikor 1919-ben apjuk halála után Gábor és Margit testvérével egyetemben lemondanak örökségük nagy részéről Erzsébet húguk javára.<sup>23</sup>

A következő, 1906-os év Zsilinszky addigi életének talán legmozgalmasabb éve volt. Még januárban belépett az akkor megalakult evangélikus ifjúsági egyesületbe, a Luther Körbe. Februárban beszámolt levelében a február 19-i parlamenti katonai megszállás, házfelosztás és a helyi főispáni intéllés miatt kialakult politikai helyzetről. Fejérváry miniszterelnök az egyetem bezárásával fenyegette meg Szabó Dénes rektort, ha tüntetésre kerülne sor. „Az alkotmányos kormány ellen lehet tüntetni, de az abszolúttal szemben még nézetet sem szabad nyilvánítani, mert az szent és sérthetetlen.” – konstatálja ironikusan az eseményeket Zsilinszky. 1906 tavaszán közgazdasági pályázatot írt. A pályázatot a jogi karon a magyar–francia biztosító részvénytársaság tűzte ki a nemzetgazdaságtan köréből szabadon választható tárgyú kisebb tanulmányra. A pályázatra öt pályamű érkezett be, köztük Zsilinszky: „A szocializmus és a nagytőke” c. írása. Jelígenek a „Surlódás nélkül nincs mozgás a természetben,

<sup>18</sup> Erről lásd: *Borsi József*: Bajcsy-Zsilinszky Endre gimnáziumi tanulóévei Békéscsabán. = Békési Élet 1986. 3. sz. 286–294.

<sup>19</sup> *Tilkovszky*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi . . . i. m. 972.

<sup>20</sup> *Szabó M.*: i. m. 892.

<sup>21</sup> Acta . . . 1905–1906. 22. függelék.

<sup>22</sup> Római öröklési jog 1895. A becsület általános jelentősége a római jogrendben 1896. stb.

<sup>23</sup> Egység dr. Zsilinszky Endréné és gyermekei között. Békéscsaba 1919. okt. 21. Kociszky Mátyás, békéscsabai lakos tulajdona.

küzdelem nélkül nincs fejlődés a társadalomban” idézetet választotta. A pályázatokat Navratil Ákos<sup>24</sup> professzor bírálta el, akiről Zsilinszky már korábban is nagy tisztelettel írt, igazi modern tudósnak tartotta.

Zsilinszky a több mint 60 oldalnyi pályaművet két liberális közgazdász író, Schäffle és Leroy-Beaulieu munkáira alapozta. Bár eddig még nem került elő a pályamű, és az egyetemi évkönyv sem említi pontosan a könyvek címét, azért a bírálat illetve Zsilinszky egy későbbi levelének utalása alapján valószínűsíthetően tudjuk a műveket. Ezek alapján A. E. F. Schäffle<sup>25</sup> (1831–1903) német közgazdász és szociológus 1874-es „Die Quintessenz des Socialismus” c. munkája lehet az egyik, Zsilinszky által alapirodalomként használt munka. A másik felhasznált mű a francia Paul Leroy-Beaulieu (1843–1916) magyarul 1888-ban kiadott „Az új szocializmus és annak bírálatja” címet viselő könyve. Leroy-Beaulieu Adam Smith-t tartotta egyedüli mesterének, munkái a francia klasszikus-liberális közgazdasági iskola szemléletét tükrözik. Későbbi munkásságában már nem zárkózott el a történeti kutatás jogosultságának elismerésétől, és a gazdasági életbe való állami beavatkozásnak sem volt már merev ellenzője. Abban, hogy Zsilinszky Leroy-Beaulieu-t választotta, feltehetőleg inspiráló szerepe lehetett tanárának, Navratilnak, hisz mindkét tudós szorosan kapcsolódott Adam Smith rendszeréhez. A bírálat kiemeli, hogy a jó érzékkel megválasztott két alapmű megóvta Zsilinszkyt attól, hogy elkalandozzék tárgyától. Az említett szerzők útmutatása alapján építette fel dolgozata logikai gerincét, és állította szembe egymással a szocializmus és a liberalizmus gazdaságpolitikáját. A bírálat szerint a pályázó érdeme, hogy „átértve” tárgyát több megfigyelést tett, írásában „néhány önállóbb ízü gondolat vagy legalább gondolatsoportosítás, egy-két ügyes kifejezés” található. Ám élesen kifogásolta Zsilinszky egyik megállapítását. Zsilinszky, amikor a nagytőke érvényesülésének természetes határát kívánta jelezni, azt állította, hogy a mezőgazdaságban a fejlődés nem a latifundiumok, hanem a közép- és kisbirtokok felé irányul. Navratil figyelmezteti, hogy ez a tény, ahol tapasztalható is, nem a dolgok természetes gazdasági rendjének folyománya, hanem „erős jogpolitikai küzdelmek eredménye”.<sup>26</sup> Navratil úgy látta, hogy Zsilinszky fejtegetései jóval gyengébbek voltak ott, ahol Leroy-Beaulieu hatása alá került, akinek liberális nézeteit még túlozta is, különösen „A kommunista állam fogyasztásának berendezéséről” szövege. A jogi kar a szaktanárok véleményét egyhangúlag elfogadva 1906. május 16-i ülésén Zsilinszky Endrét megosztott pályadíjjal, 117 koronával jutalmazta.<sup>27</sup> Zsilinszky akkor nagyon sérelmezte, leveleiben többször is felemlgette Navratil éles kritikáját a birtokviszonyok fejlődési irányára vonatkozólag, ám később – éppen földreformért küzdő politikusként – ő maga is tapasztalhatta professzora megjegyzésének nem kevés valóságtartalmát. A pályamunka írásával párhuzamosan 1906 tavaszán sajtócikket is írt Zsilinszky. Ám nem ez volt az első publicisztikai jelentkezése. Az ifjú Zsilinszky első újságírói próbálkozásainak az akkor már legnagyobb hagyománnyal és példányszámmal rendelkező helyi szabadelvű kormánypárti lap, a Békés megyei Közlöny<sup>28</sup> biztosított teret. A Közlöny 1905. július 25-én tárca rovatában jelentette meg első cikkét „Írás a cenki halottról” címmel. Bár Zsilinszky novellának említi egy későbbi levelében saját írását, e Széchenyi elfeledett szellemét idéző művét a közéleti tárca műfajába sorolhatjuk. Prózájában sajátosan keveredik az iskolásan retorikus modor és szónokiasság, az allegóriákban megjelenő miszticizmussal. A szöveg meghatározó jegye a történeti romantika patetikus toposz haszná-

<sup>24</sup> Navratil Ákos (1875–1952) 1905-ben került a kolozsvári egyetemre, ahol a nemzetgazdaságtan és a pénzügy tanára volt, 1919–1948-ig pedig a budapesti Tudományegyetemen tanított. Fő művei közé tartozott az 1898-ban írt „Smith Ádám rendszere és ennek bölcséleti alapja”. „A föld jövedelmezősége” (1935) és az 1945-ben megjelent „A nemzeti vagyon sorsa a háborúban” c. munkája.

<sup>25</sup> Schäffle Tübingiában és Bécsben a közgazdasági egyetem tanára volt, majd 1871-től kereskedelmi miniszterként tagja lett annak a Hohenwart-kormánynak, amely a monarchiát a nemzetiségeknek kedvező föderalista alapokra kívánta fektetni. Amikor, különösen Andrassy Gyula gróf közbelépésére a kormány megbukott, Schäffle visszatért a tudományhoz, hogy élete végéig a közgazdász és a szociológia problémáival foglalkozzék. Négykötetes szociológiai munkája az organikus szociológiai iskola egyik alapvető alkotása.

<sup>26</sup> Acta . . . 1906–1907. 68.

<sup>27</sup> Uo.

<sup>28</sup> 1874. február 1-én indult a lap. Békés megye sajtóbibliográfiája 1855–1973. Békéscsaba 1974. 76.

lata. „... Egy lázas éjszakán – odakint úgy zúgott az éj vihara, mintha szellemek keltek volna halál-tusára –, mikor belemerültem az óriás szellem műveinek olvasásába, agyam sajkája útra kelt eszméinek, tépő gúnyának, sebző satyrájának színes, csillogó hullámhegyeket verő tengerén...” stb.

E nehézkes, jelzőkkel, metaforákkal, szimbólumokkal túldíszített stílusú cikk legnagyobb részét az író személyes vallomása tölti ki. Afeletti kesergésének kifejtése, hogy a nemzet ily hálátlan módon megfélelkezett Széchenyi örökségéről.

A fiatal joghallgató Széchenyi képében a reformkori politikus a pártszempontokon, a mindenkori politikai és szociális érdekellentéteken felülemelkedő, „nemzetben gondolkodó” közéleti ember alakját testesíti meg.

E Széchenyi-kép második, három részletben közölt írásában teljesedik ki.<sup>29</sup> Itt már visszaszorul az emocionális attitűd, helyét a historizáló moralizálás, a történetfilozófiai okfejtésből kibontakozó aktualizálás veszi át. Zsilinszky szerint a „nivellirozó”, az egyéniség meghatározó történelmi szerepét kétségbe vonó eszmerendszerek – elsősorban a szocializmus – térhódítása az oka annak, hogy Széchenyi emléke elhalványodott a nemzet emlékezetében. E felfogásban Széchenyi tragédiája éppen saját nagyságában rejlik, mert az erényeiben korlátlan, de szenvedélyeiben annál korlátlanabb tömeg nem értheti meg a zsenit. Egyén és tömeg illetén szembeállításra kétségkívül a Nietzsche-hatásra vezethető vissza. A levelek tanúsága szerint ebben az időben jelentős befolyást gyakorolt Zsilinszky gondolkodására a német filozófus. Széchenyi alakjának háttérbe szorulását azért is fájlalja Zsilinszky, mert úgy ítéli meg, hogy a magyarság egyénisége, alkotóképessége éppen a nagy államférfiak tevékenységében nyilvánkozik meg.

Széchenyi másra is példa az ifjú joghallgató számára. Az elmaradott nemzetek, nemzetgazdaságok célszerű felzárkózási stratégiájának kérdésében Zsilinszky az „erőszakos és természetellenes” forradalom ellen és a „fejlődés természetes törvénye” mellett foglal állást. Ugyanakkor erősen hangsúlyozni kell, hogy forradalomellenességében nem volt doktrinér. Az 1848-as forradalmat jogosnak, sőt kikerülhetetlennek tartotta. Úgy vélte, a hiba a talaj előkészítésében volt, abban, hogy nem hallgattott a nemzet Széchenyi intelmire. Zsilinszky éles logikával bírálta azt a – tegyük hozzá, még ma is élő – közhelyet, miszerint Széchenyi a nemzet meggazdagodása és a nemzet szabadsága, nem szükségszerűen egymást kizáró alternatívája közül a gazdagodás primátusát vallotta. Helyesen emeli ki a szerző, hogy a nagy reformkori politikusnál senki jobban nem kívánta a szabadságot, csak hogy annak kivívásában a fokozatos fejlődés útját támogatta.

A hosszú történetfilozófiai fejtegetés jelenre vonatkozó nagy tanulságát Zsilinszky abban jelöli meg, hogy az össznemzeti érdekek dominanciáját kell vállalnia a politikának. Ugyanis minden más társadalmi-politikai problematika pl. az önálló hadsereg követelése, az egyenlő és titkos választójogért folytatott harc, mert politikai megosztó tényező, veszélyezteti a magyarság monarchián belüli hegemon törekvéseit. A hegemontáshoz nemzeti összefogásra van szükség, ehhez pedig platformként Széchenyi életművének aktualizált adaptációját ajánlotta a fiatal joghallgató. A nemzeti egység, összefogás gondolata itt még az állagörző liberalizmus<sup>30</sup> egyre több konzervatív elemmel telítődő offenzív nacionalista ideológiáját szolgálta Zsilinszky politikai gondolkodásában. A Széchenyi-szerű, pártérdekek feletti politikusi attitűd, a nemzetben gondolkodás később, baloldali fordulata után is egyik markáns eleme maradt politikai nézetrendszerének. Az 1906. május 1. dátumú levelében örömmel írja, hogy a Szabadság című lap megjelentette újabb cikkét. A Bihar megyei és Nagyvárad Szabadelvű párt Közleménye, a Szabadság 1906. április 22-én közölte az ifj. Z. E. aláírású „Epilógus a szabadelvű párt halálához” című cikkét.

Tisza István, hogy a forradalmi tömegmozgalmak leverésére és a politikai válság feloldására alkalmasnak látott koalíciót hatalomra segítse. 1906. április 11-én feloszlatta a Tisza Kálmán alapította Szabadelvű Pártot. A Szabadelvű Párt tagjainak jó része csatlakozott Andrássy Alkotmánypártjához, a vezetők, így Tisza István is, egyelőre visszavonultak a politikától.<sup>31</sup> Zsilinszky mélyen tiszaiista meggyőződésében abban bízott, hogy bár a Szabadelvű Párt feloszlott, ám programja, eszméi nem szálltak sírba a párttal együtt. Tisza visszavonulását azzal magyarázza, hogy „Az erős egyéniségeket

<sup>29</sup> Egy szerény ötlet I., II., III. – Békésmegyei Közlöny 1905. november 23., december 2., december 7.

<sup>30</sup> A fogalomról lásd: *Szabó M.* : i. m. 915–917.

<sup>31</sup> *Pölöskei Ferenc*: Tisza István. Bp., 1985. 129.

nem szereti a tömeg”. A nagy egyéniségek a tömegek értetlensége miatt – és itt párhuzamba állítja Tisza helyzetét Széchenyivel – szükségszerűen magukra maradnak. Zsilinszky megítélése szerint Tisza visszavonulásával egy 30 éves, mindenben prosperitást hozó korszak zárul le az ország történetében. Cikkét így zárja: „Híveinek kis csapata, ti sírtok? Ne sírjatok. Majd ha újjongás helyett a haza jalkiáltása hat el a geszti vasemberhez: magas, karcsú alakja megjelenik ismét a porondon és megsuhogtatja korbácsát . . .” – Zsilinszky, sajnos kitűnő jósnak bizonyult. Tisza az 1910. február 19-én megalakult Nemzeti Munkapárt élén, majd 1913 júniusától miniszterelnökként tért vissza a politikai életbe. Zsilinszky Tisza István és politikája iránti rajongása korábbi időkre vezethető vissza. A már idézett 1942-es vitáit „Ifjúkori visszaemlékezések” részében említi, hogy gimnazista és joghallgató korában milyen csodálattal nézett fel Tisza Istvánra. Személyesen is ismerte, mert id. Zsilinszky Endre birtokszomszédja volt a miniszterelnök. A Zsilinszky-birtok Bihar megye szalontai járásában, Marciháza közelében, Pántpusztán volt, a Tisza-birtok központját képező Geszt szomszédságában. Személyes ismeretsége, hogy maga is gazdaember fiaként „lovat szerető és lóhoz értő fiatalember volt”, Tisza pedig híres lovas, még csak jobban erősítette akkori 67-es „tisztaista” meggyőződését.<sup>32</sup>

1906 ősze új fejezetet nyit az ifjú Zsilinszky életében. Németországba utazik, hogy előbb Lipcsében, majd 1907 májusától Heidelbergben töltsön egy-egy szemesztert. A külföldi tanulmányútban szerepet kaptak az apa, id. Zsilinszky Endre és a nagybáty, Zsilinszky Mihály útmutató tapasztalatai, akik szintén tanultak Németországban. S hogy az apa milyen nagy gondot fordított fiai nevelésére, taníttatására azt bizonyítja, hogy Endre öccse, Gábor vegyész mérnöki tanulmányait Karlsruhe-ban folytathatta.

Ifj. Zsilinszky Endre németországi útja nyilván összefüggött azzal is, hogy a korabeli magyar felsőoktatás nem rendelkezett elit egyetemekkel és elit fakultásokkal. Így az anyagilag tehetősebbek azon fiai, akik magasabb színvonalat igényeltek, néhány szemeszter erejéig a nagy külföldi egyetemeket (Németországban pl. Halle, Berlin, Lipcse, Heidelberg) látogatták.

A németországi tanulmányok időszakából fennmaradt, szüleinek címzett első levelét 1907. január 5-én írta Zsilinszky.<sup>33</sup> Kecskemétről, a család anyai, szarvasi rokoni ágának leszármazottjától előkerült egy korábbi, anyai nagyjához, özv. Vilim Jánosnéhoz küldött lipcsei levele, 1906. december 21. dátummal. A karácsonyt idegenben ünneplő Zsilinszky érzelmes, nosztalgikus sorai a csabai otthon idéztek fel, Új barátai: „az aranyos osztrák, a józú szerb, a szellemes örmény, a nagyhomlokú amerikai . . . mégiscsak idegenek”. A több nációból összegyűlt társaság Lipcsében a Sidmien str. 55. sz. alatt, panzióban lakott.

Az első lipcsei élmények összegzését adó „Egy magyar lipcsei naplójából” című írásával a nagyváradai Szabadság tárcarovatában 1907. január 22-én jelentkezik Zsilinszky. A Szabadság tárcarovata kétségkívül színvonalasabb volt, mint a helyi műkedvelő irodalmároknak helyet adó Békésmegyei Közlöny hasonló rovata. Hiszen a váradai lap ekkortájt pl. Krúdy, Bíró Lajos, Tömörkény írásait is közölte tárcájában. A további folytatásokban 23-án és 25-én megjelenő reflexiókat rögzítő, kommentáló naplófeljegyzések a német és a magyar kultúrát, karaktert állítják egymással szembe. „Minél jobban figyelem a német világot, annál tisztábban látom önmagamot és önmagunkat. A saját nyomorúságunkat.” Az elmaradottságból való kiutat a gyermekek más szellemű, a munka presztízset emelő nevelésében látja Zsilinszky. A korábbi zsenikultusz kisebb módosulását mutatják sorai, belátja, hogy a „ragyogó elmék” önmagukban nem, csak a nemzettel egyetemben hozhatnak létre virágzó kultúrát. A Szabadság által közölt naplófeljegyzésekből egyébként a Békésmegyei Híradó is vett át részleteket az 1907. január 24-i számába. Zsilinszky Németországban még a kolozsvári éveknel is több időt fordított tanulásra és önképzésre. Ebben legfőbb inspirálója volt az általa is észlelt nagy különbség az itthoni és a németországi kultúra, hétköznapi és tudományos szemlélet között. „Minden mulasztást be kell hoznom ebben az esztendőben” – adja meg magának a nagyigényű programot. Könyveket vásárol, többek között Werner Sombart „Socialismus und sociale Bewegung” című munkáját.<sup>34</sup>

<sup>32</sup> *Tilkovszky*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi . . . i. m. 974.

<sup>33</sup> Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond. 28/178.

<sup>34</sup> Sombart hatása a későbbiekben is kimutatható. Pl. az 1920-ban megjelent „Nemzeti újjászülés és sajtó” című első könyve antiszemita szellemének egyik összevetője éppen Sombart „Die Juden und das Wirtschaftsleben” c. munkájára vezethető vissza.

A mulasztások behozásának programjában Zsilinszky a legérdemlegesebb segítséget nagyírú tanáraitól, a lipcsei egyetem professzoraitól kapta. Világtörténelemből Erich Brandenburg előadásait hallgatta. A pozitivista szemléletű tudós előadásait igen érdekesnek tartotta Zsilinszky. Többet írt és nagyobb lelkesedéssel Karl Bücherről, a német nemzetgazdaságtan történeti iskolájának egyik fő képviselőjéről. Már csak azért is, mert Bücher előadásaiban igazolni látta saját, a kapitalista birtokfejlődés tendenciájáról és azok okairól tett kitételének igazát Navratil Ákossal, kolozsvári professzorával szemben. Egyház- és nemzetközi jog tanára Emil Friedberg volt, aki a protestáns egyházjog elmélyítésében játszott meghatározó szerepet, föllépett az állam jogainak érvényesítéséért a katolikus egyházzal szemben. Csak néhány előadását hallgatta, de mély benyomást tett Zsilinszkyre Wilhelm Wundt. A filozófusként és pszichológusként is korának egyik legnagyobb tudósának számító Wundt előadásai „rendkívüliek voltak, 500–600 ember hallgatta állandóan”. Lipcséhez fűződik egy igen értékes ismeretsége is. Itt ismerkedik meg az akkor 27 éves, de már híres mérnökkel, Groffits Gáborral, aki éppen Lipcsében épített egy kereskedőházat. Groffits a charlottenburgi (Berlin) műegyetemen tanársegéd volt, ott és Lipcsében a vasbetonépítkezést tanulmányozta. Ő építette Magyarországon az első vasbetonhidat Garamkövesden 1907-ben, majd a korabeli mezőgazdasági építészet legjelentősebb alkotója és elméleti szakembere lett. „... tele van geniálisnál geniálisabb ideákkal” – írja róla Zsilinszky. Sokat beszélgettek együtt, különösen közgazdasági kérdésekről.<sup>35</sup>

„Itt muszáj belátni a vaknak is, hogy Magyarország vagy másképpen fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen” – fogalmazza meg véleményét. Hitében megerősíti majd későbbi látogatása a bonni mezőgazdasági főiskolán. A lipcsei szemeszter 1907. március 15-ig tartott. Ezután Heidelbergben folytatta tanulmányait. Több egyetem felvetődött tervként a lipcsei után, így Halle, Bonn, Greifswald, sőt Strassburg is. Heidelberg mellett azért döntött Zsilinszky, mert az kisebb város, s úgy gondolta, hogy „csöndben és magányban lehet mégiscsak a legjobban elmélkedni, tanulni”.

A heidelbergi szemesztert megelőzte a német iparral, mezőgazdasággal és művészettörténettel megismertető több mint egyhónapos tanulmányút. A nagyobb városok közül a már korábban megtekintett Drezdán, Berlinen kívül Köln, Essent, Mannheimet, Koblenzt, Bonnt, Duisburgot érintő útról két levele maradt fenn. Első, 1907. május 1-jén kelt igen rövid levélben a kölni dómról áradozik, majd itt említi először kísérő professzorukat, Gotheint.<sup>36</sup> Második, kilencoldalas levele valóságos útleírás. „Mostmár nyugodtan mondhatom: ismerem a német kultúrát” – írta összefoglalóan. Ipari üzemek egész sorát látogatták meg: a Krupp-műveket, papírgyárat (Bergisch-gladbach), pezsgőgyárat (Koblenz). S a szociális intézmények, munkáslakások, munkáskönyvtárak láttán türelmetlen vágy fogta el – a „lelkesedés és irigység félőületében” –, hogy mindezt Magyarországon is megvalósulni segítse. A német mezőgazdaság eredményeit értő módon figyelhette, hiszen gazdálkodó földbirtokos fia volt. Id. Zsilinszky Endre dr. a hazai viszonyok között korszerűen termeltető, jelentős szakirodalmi tájékozottsággal bíró középbirtokosnak számított. Földjein Treitz Péter agrogeológussal szikjavító kísérleteket folytatott, Medgyesegyházán műtrágyázással kísérletezett, később a csabai öntözött réteken – Békéscsabán elsőként – rizstermeléssel is foglalkozott.<sup>37</sup> A még viszonylag fejlett agrár-műveltséggel rendelkező id. Zsilinszky fia is a rácsodálkozás és az azt követő elragadtatás hangján írt a német mezőgazdaság szövetkezeteiről és az agrárképzésről. Elsőként a Rajna-menti szövetkezeti gazdaságokat tekintették meg, majd Bonnba érkezve rögtön a Landwirtschaftliche Kammer (Mezőgazdasági Kamara) titkárnak előadását hallgatták meg a termelői, felvásárlói, fogyasztói és bankszövetkezetek működésének összehangolásáról. A poppelsdorfi gazdasági iskola tevékenységéből a gümő-

<sup>35</sup> 1911-ben jelent meg pl. a Gazdasági építészet c. műve. Groffits politikával is foglalkozott később, 1938-tól a felsőház tagja lett. 1949-ben mint az agrártudományi egyetem ny. és r. tanára vonult nyugdíjba.

<sup>36</sup> Ebenhard Gothein (1853–1923) 1904 óta volt professzora a heidelbergi egyetemnek, előtte Karlsruheban és Bonnban tanított a kultúr- és gazdaságtörténettel foglalkozó tudós. Legismertebb írása 1924-ben, halála után jelent meg: *Schriften zur Kulturgeschichte der Renaissance* címmel.

<sup>37</sup> *Palov József: Az öntözések múltja a Dél-Tiszántúlon. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 8. Szerk. Szabó Ferenc Békéscsaba 1985. 67–69. és *Zsilinszky István: A Békésvármegyei Gazdasági Igylet története. 1860–1896. Békéscsaba* 85–89.



bacilusokkal és a trágyázással folytatott kísérletek keltették fel leginkább az ifjú Zsilinszky érdeklődését. Ezután egy mintagazdaságban láthatták az agrártudomány újabb eredményeinek gyakorlati próbáját is. (A gazdaságban a hajtóerőt már elektromos energia szolgáltatta.) A következő város Köln volt, ahol két jelentős műgyűjteménnyel ismerkedtek meg. Az Iparművészeti Múzeumban a híres 16–17. századi rajnai köcserepek, míg a Wallraf-Richartz Múzeumban a 14–16. századi kölni festészeti iskola<sup>38</sup> gótikus képei alkották a legértékesebb együtteseket. Némi maliciával vegyes felháborodással említi Zsilinszky, hogy „az áldott német historikus szellem” jóvoltából minden újabb festészeti irány háttérbe szorult, s a művészeti múzeumba található Munkácsy festményt, „... A falu hőstét észre sem vették”. E május 31-i levélben közli azt is, hogy visszatérve a tanulmányútról máris megkezdte szemináriumi dolgozatának írását „Die Werttheorie des Socialismus” („A szocializmus értékelmélete”) címmel. Hogy Zsilinszky ifjúkorában mennyire elutasította a német historizmus szellemét, nem téve különbséget a polgári historizmus és a marxi történetiség-elv között sem, azt érzékletesen mutatják július 12-i levelének sorai. Jaffé professzor előadása a nemzetgazdasági iskolák kritikájáról csak megerősítette meggyőződésében, hogy „... jó volt mégis dolgozatomban: Über die Marxische Werttheorie, nem német lábön járni”. Izgalommal várja, hogy mit szól majd szemináriumi tanára dolgozatának azon részéhez, amelyben „teljesen önállóan, a rendestől eltérő úton” igyekszik a marxizmus értékelméletét cáfolni. Egy későbbi leveléből<sup>39</sup> tudjuk, professzora elégedett volt írásával. Zsilinszky marxizmustól való idegenkedése ezután sem szűnt meg, bár a szellemtörténeti iskola eredményeihez képest még mindig legalább féligazságnak tartotta a marxizmust a szellemtörténeti bíráló vitáiraiban.<sup>40</sup> Heidelbergi tanulmányaiban jelentős siker volt, hogy a zszurnalisztikai szeminárium számára írt Rodinról szóló dolgozatával – megelőzve a „német fiúkat” – szemináriumi első lett.

A németországi egy év mély nyomokat hagyott Zsilinszkyben. Saját összegzése szerint az ott tapasztaltak ébresztették fel benne a szociális és gazdasági kérdések iránti érdeklődést. Korábbi kolozsvári éveiben is élénken foglalkoztatták a gazdasági-társadalmi problémák. Németországban egy olyan fejlettebb gazdasággal ismerkedett meg, amelynek teljesítménye és a kivívott szociális jogosítványok lehetővé tették, hogy a magyarországinál szélesebb körben nyíljon mód a szociális kérdések megoldására. A gazdasági fejlődés és a szociális gondolat összekapcsolódása történik itt meg Zsilinszky szemléletében. Innén származtathatjuk az ifjúkori időszakát jellemző németbarátságát is, bár meg kell jegyezni, leveleiben többször utal arra az ellenszenvre, amelyet a német nyárspolgári magatartás, az „alldeutsch” felfogás váltott ki benne. Későbbi németellenes fordulata nem a német nép, kultúra vagy az itthoni német nemzetiség, hanem – az kizárólag politikai természetű lévén – a „Drang nach Osten” és a fasiszta tendenciák ellen irányult.

Németországból Kolozsvárra visszatérve Zsilinszky levelei számban és terjedelemben egyaránt megcsappantak. A levelek hangvétele inkább személyes jellegű lett. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy kevesebb új, nagyobb élményt kiváltó hatással találkozik már. S ekkor kezdődik gyomorbaja is, mely szüleinek szánt közléseit majd javarészből betegsége irányítja. Így is több érdekes momentumot találhatunk e négy levélben. Itt említi két kolozsvári professzorát, Lukács Adolfot, a büntetőjog tanárát és Böhm Károlyt, a logika professzorát. Különösen Böhm Károly tudományos tevékenysége érdemleges.<sup>41</sup> Egyetemi éveiből fennmaradt utolsó, 1907. december 15-i levele szerint Zsilinszky feltehetően a Németországban szerzett tapasztalatoktól inspirálva – mezőgazdasági hitelről szóló dolgozat tervét fontolgatta. Az erre, illetőleg az egyetemen még eltöltött másfél éves időszakra vonatkozó források felkutatása a jövő gyűjtőmunkájának feladata lesz. Az bizonyos, hogy az 1908–1909-es tanévvel sikeresen befejezte egyetemi tanulmányait, mert neve ott olvasható a jogi karon doktori

<sup>38</sup> A német gótika idején működő ún. kölni iskola mesterei közé tartozott pl. Meister Wilhelm és Stephan Lochner.

<sup>39</sup> Heidelberg 1907. június 24. Az eredeti levél Szencs Béla, kecskeméti lakos tulajdona.

<sup>40</sup> *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. = Valóság 1959. 6. sz. 34–46.

<sup>41</sup> Böhm Károly (1846–1911) indította útjára 1881-ben a Magyar Philosophiai Szemlét. 1896-tól tanított Kolozsvárott. Műveiben a pozitívizmus filozófiai rendszerével és a logika tudományával foglalkozott.

oklevéllel végzettek névsorában a szóban forgó tanév egyetemi évkönyvének 102. oldalán. Az utolsó félév lehallgatása után 1908 április 24-én szerezte meg államtudományi, 1908. december 5-én pedig a jogtudományi doktorátust.<sup>42</sup> Egy rövidebb – gyomorbántalmak miatti – balatonfüredi gyógykezelés után 1909 őszén már mint utriusque juris doktor vonult be a bécsi császári és királyi huszárezredhez.

Ha ötéves egyetemi tanulmányainak időszakát nem is tudjuk a teljesség igényével rekonstruálni, az mindenképpen felvázolható, hogy miért is írta Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomásában, hogy „Egyetemi éveiben szilárdan 67-es maradtam . . .”. Ez a 67-es liberális nacionalista szemlélete a gimnáziumi évekhez képest elmélyült. Első politikai publicisztikai megnyilatkozásaiban tetten érhető a korabeli neokonzervatív irányzatok hatása. Más oldalról viszont – elsősorban németországi útjának köszönhetően – érzékenyebb lett a szociális kérdések iránt. Többirányú, ellentétes töltésű hatások érték akkor, különböző utak lehetőségeit rejtve magukban. Mert feltűnnek olyan momentumok is, amelyek egyenesen vezetnek az I. világháború idejének németbarát, militarista, a forradalmakat elutasító, majd az ellenforradalom keresztény kurzusának antiszemita, fajvédő Zsilinszkyjéhez. De a gazdasági, elsősorban mezőgazdasági termelési problémák, a munkás és paraszt vonatkozású szociális kérdések iránti érdeklődését is táplálták ezek az évek. Sőt a harmincas évektől különösen pregnánsan megmutatózó – ekkor már kétségtelül más, progresszív töltésű – európai – kelet-európai igényű látásmódjának a gyökerei is ide, a tanulmányok időszakára nyúlnak vissza.

<sup>42</sup> Domokos József: Áchim L. András. Kossuth. 1971. 278.

BORSI JÓZSEF

### Bajcsy-Zsilinszky Endre ifjúkori leveleiből

Az alább közölt hét levelet 1904 és 1907 között írta az ifjú Zsilinszky egyetemi tanulmányainak színhelyeiről, Kolozsvárról, Lipcséből és Heidelbergből. Az első hat levél címzettje Zsilinszky Endre dr., míg a 7. számú nagyanyjának, özv. Vilim Jánosné szül. Csorba Etelnek szól. Bajcsy-Zsilinszky később keletkezett kézírataival ellentétben ezek a – ma már besárgult – levélpapírra tintával rótt sorok igen jól olvashatók. Szüleinek írt levelei eredeti példányaikat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. Korábban a levelek az édesanya tulajdonában voltak. Özv. Zsilinszky Endréné halála után Margit nevű lányához kerültek, később Zsilinszky Margit, férj. Kocziszky Mátyásné elhunytával azokat fia, Bajcsy-Zsilinszky Endre unokaöccse, ifj. Kocziszky Mátyás, békéscsabai lakos őrizte. A hetedik levél eredetije Szenes Béla, kecskeméti lakos tulajdona, aki Bajcsy-Zsilinszky unokatestvérének, Vilim Jonánnak a fia.

#### Ifj. Zsilinszky Endre levele szüleinek

1.

Kedves Szüleim!

Hogy egy hét előadásai leperegtek, sietek írni édesapáéknak, annál is inkább, mert e héten ma délután van csak igazi szabadidőm. Az előadásokat mindig igyekszem pontosan és híven jegyezni, mert a bevezető alapozó dolgok egyik könyvben sincsenek meg; odahaza persze a nagyon is skizze-szerű jegyzeteket letisztázom, a sajátommal kiegészítem, ami bizony jóformán egész délutánjaimat igénybe veszi. A tanárok előadásaival meg vagyok elégedve, érdeklődéssel hallgatom őket; különösen pedig Kiss Mór tetszik nekem, a rektor, az ő rendszeres, összefüggő szép „beszédeiben”. A szó szoros értelmében beszédek az ő állva elmondott előadásai: forma tekintetében is olyan tökéletesek. Már Farkas, a római fog tanára egészen más: talán a legtöbbet tud a jogtanárok között, szellemesen is beszél, de nagyon sokszor homályosan és rendszertelenül. Vasárnap volt a megnyitó ünnep, s mint Pesten, úgy itt is, az egész ünnepség a lelépő rektor és a fellépő rektor beszédjéből állott. Csakugyan igaza volt édesapának, mikor azt említette, hogy Apáthy, a volt rektor kuruc ember: a leköszönő beszédében csakugyan megmutatta, hogy az. Talán tetszik emlékezni a Heinrich<sup>1</sup> beszédének egy szakára, ahol a kolozsvári egyetemet „keleti okmánygyár”-nak mondta, s erre vágott vissza igen szellemesen Apáthy: „Hogy Kolozsvárra olyan sok doctorandus jön diplomáért, az nem azt jelenti, hogy a kolozsvári egyetem okmánygyár, hanem a jelenségnek az a természetes oka, hogy *itt nem olimposzi félistenek előtt tesznek vizsgát, hanem emberi hangon beszélő emberek előtt.*” Mikor pedig az egyetem bajairól szólt, többek között felhozta, hogy „Magyarországon a tudományegyetemek a mindenkori kormányoknak eszközei, már pedig ez a természetellenes állapot nem maradhat sokáig így.” Persze el lehet gondolni, hogy egy-egy ilyen kirohanását (még pedig keményen megnyomva a szótagokat) milyen

<sup>1</sup> Heinrich Gusztáv (1845–1922), irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. A szóban forgó időszakban, az 1902–03-as években a budapesti tudományegyetem rektora volt.

falrengető tapssal és éjjelrel fogadta az egész ifjúság. Azt meg kell adni, hogy világosan (mint egy igazi természettudós) és rendkívül szellemesen beszélt, a sok között bennünket, jogászokat is jól leszidva a nagy számunk miatt. Kiss, a mostani rektor szintén szép, de már egészen jogászos beszédet mondott – a jogi oktatás hiányainak, bajainak az okairól. Az egész aktus nagyon ünnepies volt; a rektori trónust díszruhás szolgák állták körül, az ajtóban szintén ilyen díszruhás alakok őrködtek, maguk a rektorok (régii és új) szintén díszruhában voltak. Az egyetemi ünnepnél azonban nagyobb fontossága van nálam: a Menzának. Már 16. óta ott kosztolok (ebéd és vacsora), és annyit mondhatok róla, hogy általában a koszt, különösen az ebéd jó. Délben mindig csak 3 tál étel van (vasárnap és csütörtökön tézsta is), este csak egy. Este rendszeren sült van, de bizony az elég kevés a jóllakáshoz, s minél is inkább, hogy uzsonnázni egyáltalában nem szoktam. Talán a jövő hónapban csak ebédre fogok előfizetni, visszatérek: a mézhez. Említettem múlt levelemben, hogy csak 80 K-ba került a beiratás, holott édesapa 85 K-t hagyott erre a célra. A fennmaradt 5 K-án (tulajdonképpen 5,80 K-án) kalucsnit vettem, mert az egyik cipőm lyukas, és az itteni nagy esőben (egész héten esett) abban nem járhatok, a másik cipőmet meg nem akarom tönkretenni. És azt hiszem, hogy a kalucsni a ruhához tartozik, s azért használtam fel azt a fennmaradt összeget. Ebben a félévben azonban már nem szándékozom több órára beiratkozni, mert azt hiszem, hogy most még a legtanácsosabb inkább keveset hallgatni, de a hallottakból alapot készíteni. Hogy idehaza tisztázom jegyzeteimet, abszolúte nem jutott időm még olvasásra sem; és a rektor is azt hangsúlyozta, hogy nem tanácsos eleinte sok órát hallgatni. Különben is, ha még hallgatnék, csak logikát hallgatnék, az meg a második, vagy 3. félévben sem lesz késő. Az Egyetemi Körbe még nem iratkoztam be, sem a Segítő Egyletbe, mert igazán nem futja a pénzből, hogy 6 vagy 4, összesen 10 K-t ezekre kiadjak. Petróleum, sósborszesz (fogvíznek is használom), névjegy, bot (erre is csak szükség van!), mind sok pénzemet elvitték, pedig ezeket a petróleum kivételével – mind meg lehetett volna odahaza vennem. Könyvekre azonban közel sem lesz olyan sok pénzre szükségem, mint ahogy gondoltam. Igaz, hogy majdnem mindenki megveszi segédkönyveikül a kompendiumokat, sőt jegyzeteket is, pedig ezek az éppen nem abszolút értékű dolgok sok pénzbe kerülnek; nekem azonban az ilyen holmi segítségek nem kellene, jegyzeteket meg csinállok magam; különben azt vettem észre, hogy az én jegyzeteim sokkal teljesebbek, mint amelyeket egyesek 8–8 K-ért vesznek. Összevéve csak 3 könyvre van szükségem, s ezek közül is egy már megvan, s mivel mindegyik 8–8 K-ba kerül, a kapott 20 K-hoz csak 4 K-t kérek könyvvásárlásra. A napokban a közeli hegyekben már mindenütt hó esett, s olyan hideg volt itt is, hogy Bányai Urék fűtenek, és nekem is felajánlották kölcsön a fájukat, míg én szerzek, de én nem fogadtam el; aminek nagyon örülök, mert mostmár megennyhült egy kissé az idő. Fát azonban, hogy készen legyen, Bányai úr volt szíves rendelni: egy fél ölet, s a háziak fájával együtt tavágó fogja felvágni; így olcsóbb, mint ha felvágva veszem. Azt hiszem úgy 4–5 ft-ba fog kerülni, de csak gondolom. Volna még írni valóm; de elfogyott a levél-papirosom, s így kezüket csókolja szerető fiuk Endre.

Kolozsvár, 1904. szept. 23.

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 7. sz.)

## 2.

Kedves Szüleim!

(...)<sup>2</sup>

A legkomolyabban bánt, hogy nem fogyok ki a kérelmekből. De Szihelszky bácsi<sup>3</sup> olyan gavallér, hogy még egy garassal sem honorálta a munkámat. Pedig már elég sokat írtam a lapjába. Most is már, amióta itt vagyok, 4 db-ot küldtem be a Közlöny számára. Igaz, hogy nem közölték még, de fogják.

<sup>2</sup> A levél elhagyott – majd három levélpapír oldalnyi – első részében Zsilinszky anyagi segítséget kér személyes jellegű vásárlásaihoz. E rész egyetlen érdemleges momentuma, hogy közli angol nyelvre való beiratkozását.

<sup>3</sup> Szihelszky József nyomdatulajdonos, a Békésmegyei Közlöny laptulajdonosa.

S az egyik bizonyára van olyan jó, mint akármelyik más cikk a Közlönyben eddig és ezután, s van benne annyi gondolat, mint egy hónapi lapszámainak összevéve. Senki sem mondhatja, hogy nem dolgozom. A fiúk sokszor már régen lefeküdtek, vagy elmentek valamelyik barátjukhoz, én sokszor 1 óráig körmölöm a cikkemet, annál is inkább, mert nehezemre esik, és lassan halad a tisztázás. Most is van raktáron vagy 3 db. cikkem, amelyeket csak le kellene tisztázni. Írni ugyan megírok valamit a magam gyönyörűségére is, de tisztázni már nem tisztázok. Különbön nem panaszkodni akarok, csak megokolni, hogy miért kérek mindig valamit. Mert dolgozom ugyan, de nem fizetnek. Pedig ez van olyan munka, mint az irodai másolások és bélyegragasztások. De azt is megtenném, csak kapnék irodát. Csakhogy nem kapok: szemtelennek áll a világ! Ha a Közlöny most sem fog honorálni: keresek más lapot. Tudok úgy írni, hogy megfizessék a munkámat, mikor a bélyegragasztást is fizetik.

Kolozsvár, 1905. okt. 26.

Kezüket csókolja: Endre

(OSzK. Kézirattár. Ford. 28/178. 21. sz.)

### 3.

Kedves Szüleim!

Ha jól emlékszem, a téli idő beköszöntése óta nem írtam levelet. Így csak utólag jelezhetem, hogy a tél megjött, el is ment. Voltak olyan hideg napjaink, hogy bizony a téli kabátnak nagy hasznát vettük, s a hó bokáig állott. Ma meg már megint a tavaszi kabát került elő. A nap reggel kisüt, délelőtt még eső is esik, s egy párszor ismét kiderül, s óránként váltakozva eső és napfény: rendesen végződik a nap. Ez a kolozsvári időjárás. S az időjáráshoz hasonló a mostani közélet, melybe az élénkséget s óránként változó különböző izgalmakat a főispáni installálás és az ezzel egybekapcsolt rendőri és ifjúsági heccsek szolgáltatják.<sup>4</sup> – Vasárnap délelőttjét – véletlenül kerültünk mi is oda – a rendőri ifjúság-ugrasztások foglalták el; egypárszor ugyanis a lovasrendőrök a tömeg közé vágattak, mert a lovak lábai alá bombákat dobáltak. Egy szegény öreg embert el is gázoltak, s véresre is verték a tapintatos államrendőr urak, a pokron tömeg pedig szerencsésen megfutott. Délután meg a háziasszonyunknál voltunk ebéden, egyrészt, mert az öreg Grensperger<sup>5</sup> nyulakat küldött Önagyságának, részben mert egyik fiának névnapja volt. Ilyen nyulas vacsorákon különben már többször voltunk nála. S miután délután egész nap ott voltunk, az én tervezett levélírásum is elmaradt. Pedig azt akartam jelteni s egyben megköszönni, hogy 30-án megjött a könyvekre szolgáló összeg, 2-án pedig a hónappénz. Most is sietnem kell az írással, mert estére Bandihoz<sup>6</sup> vagyunk meghíva teára. Itt lakik a szomszédban, – egész csabai kolónia lesz már a Majális utcában – s nálunk ebédel. Ő is a szomszéd „Társadalom” Körből hozatja az ebédjét, s mert keveset lehet óriási tanulása miatt velünk, legalább velünk ebédel. Még ma sem tud kimenni az eszemből a Közlöny, s nem tudok eleget bosszankodni az ostobaságán. Kiteszi jóformán első gyenge novellám<sup>7</sup> alá a nevemet, holott én „Ize” (ifj. Zsilinszky Endre kezdőbetűi) nevet kanyarítottam alá, aztán meg telerakja a legistentelenebb, a legkompromittálabb sajtóhibákkal. Majd hogy a guta ütött meg – különben is ettől a betegségtől félek a legjobban – mikor olvastam: szeret helyett nevet, vagyon helyett maga s a többi képtelen bárgyúságot. Ez aztán kifizeti magát: én kintlódom a letisztázással, hogy minél jobb betűkkel legyen meg, minél olvashatóbb legyen, s a fáradságom fejében kapok egy csomó bosszúságot. Ugyan mit gondolnak rólam azok, akik elolvasták! Legalább a nevem ne fityegne ott! No de vigasztal az, hogy a Miska bácsi<sup>8</sup> programbeszédét még jobban telezpékelték sajtóhibák-

<sup>4</sup> Az alkotmányellenesen kinevezett Fejérváry-kormánnyal szembeni vármegyei ellenállásról van szó.

<sup>5</sup> Ismeretlen személy.

<sup>6</sup> Spuúr András v. Endre, az ifjú Zsilinszky csabai iskolatársa.

<sup>7</sup> Az 1905. július 25-én a Békésmegyei Közlönyben megjelent „Írás a cenki halottról” c. cikkéről van szó.

<sup>8</sup> Zsilinszky Mihály dr., szabadelvű párti politikus, történétíró. Ekkor kultuszállamtitkár volt. Zsilinszky nagybátyja.

kal. Az Újság<sup>9</sup> jobban megbecsüli az embert, mint ez a gyatra Közlöny. Küldtem be oda is egy cikket, – amely a Közlönyben is meg fog jelenni, ha „elég magas” színvonalúnak fogja ítélni, s ez a felelet jött rá: „Az idea nem rossz, de a mostani pillanat nem alkalmas a megvalósításra.” Ez adott bátorságot arra, hogy a közeljövőben más lapban is megpróbálkozzam. Margitnak<sup>10</sup> is régen akartam írni, de ez ideig nem volt rá alkalmas, holnap azonban neki is írok. Hadd írja aztán le ő is a koncert históriáját. Bandi azt mondja, hogy Margit nagyon rossz színben van.

Kolozsvár, 1905. nov. 7.

Kezüket csókolja: Endre

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 22. sz.)

4

Kedves Szüleim!

A disznótóri pakk megköszönését nem hagyom olyan soká köszönet nélkül, mint az előbbit. Sietnem is kell vele, mert megint készül egy árpám: holnap már virágjában lesz. Aztán meg fontos hírt is akarok Édesapáékkal közölni; azt t. i., hogy lehet, miképp az egyetemet becsukják. Sőt valószínű. A miniszterelnök<sup>11</sup> – nem bálnám most az öreg lebungózni – felcítálta Szabó Dénes<sup>12</sup> rektort, s azt mondta neki, hogy a legkisebb tüntetésnek az egyetem bezárása, s ezzel kapcsolatban egy félév elvesztése lesz a következménye. No, ez geniális manóver volna a t. abszolutizmus részéről, mondhatom! Az alkotmányos Kormány ellen lehet tüntetni, de az abszolúttal szemben még nézetet sem szabad nyilvánítani, mert az szent és sérthetetlen. Nagyon gyöngé lábón állhat az a szerencsétlen Kormány, ha az egyetemi polgárok tüntetésétől fél. Holott az egész város jobban tele van lovas és lovatlan rendőrökkel, bakákkal és huszárokkal, mint a pesti házak azzal a bizonyos csípd meg bogárral. Mikor mindenki békésen sétál, vagy megy a dolga után, mindig attól kell félnie, hogy neki attakiroz egy század huszár vagy rendőr. Mikor a hadseregbelieknek úgy tetszik, hogy kissé sokan járnak a főtéren, – pedig egy abzug sem hangzik el, – egyszerűen kiürítik a teret. Csak azért, mert nekik úgy tetszik. A kormánybiztos, gróf Csáky ugyanaz a csendőrszázados, aki a békési installáción segédkezett.<sup>13</sup> A katonai hülyeség, a publikum ostoba felpiszkálása miatt a szegény biztos nem igen tud még aludni sem, mert olyan éktelen fütyülést – sípokkal – visznek véghez az ablaka alatt, hogy ember legyen az, aki sokáig kibírja. Egyébként rántottát a kormánybiztos ruháján is csináltak záptojásból (zaprdok!), s nem rajta múlt, hogy be nem verték a fejét. Szóval van itt most zsvaj, fütyülés és abzug: holott még a tapintatos kormánybiztos be nem vonult, – amint írtam is – nagy volt a csönd, a gyöngé felháborodás. Hát nem nagy diplomata a kácsa-orrú Kristóffy!<sup>14</sup> S még talán kevésbé az a szegény vén obsitos: az öreg Fejérváry! Szóval roppantul gyöngé alapon állunk: maradunk, ha nem lesz tüntetés. De hogyne volna tüntetés, mikor oly buták az ifjúsági vezérek, s oly képtelenül szemtelenek a biztosék! Csak ez a becsukás zavarja egyébként jó dolgunkat. Csabán meg megint temetés! Szegény öreg Kabós!<sup>15</sup> Nem lesz a sok lóköto diákjának módja többé azon vitatkozni vele: fiú-e a fia, vagy lány . . . A Közlönyben

<sup>9</sup> A kolozsvári „Újság” nevű napilap.

<sup>10</sup> Zsilinszky Margit, Endre testvére.

<sup>11</sup> Fejérváry Géza, báró.

<sup>12</sup> Szabó Dénes (1856–1918) orvos, egyetemi tanár. 1892-től a szülészet és a nőgyógyászat tanára volt Kolozsvárott.

<sup>13</sup> Gróf Csáky Zsigmond. Érdekeségként, az 1905. decemberi Békés vármegyei főispáni installáción id. Zsilinszky dr. a „darabont”-kormány mellé állt.

<sup>14</sup> Kristóffy József, a Fejérváry-kormány belügyminisztere.

<sup>15</sup> Kabós Bálint a békéscsabai Rudolf-Főgimnáziumban tanára volt az ifjú Zsilinszkynek.

olvastam a közgyűlést is.<sup>16</sup> Milyen szelíd bárány lett Áchim Andrisból, a dolyfős birkából, hogy megszűnt a mandátum.<sup>17</sup> Az a mandátum, az a mandátum! . . . Az Erzsók<sup>18</sup> lev.-lapját megkaptam, s mihelyt pénzem lesz ilyen luxuskiadásra, válaszolok is neki egy lev.-lapon. Különben nincs kizárva, hogy nagyon is hamar magyarázhatom majd megint, hogy mi az az „elvont”. A kolbászt és a többit, a remekül sikerült pogácsát még egyszer hálásan köszönve kezüket csókolja

szerető fiuk Endre.

Kvárt, 1906. febr. 26.

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 5. sz.)

## 5.

Kedves Szüleim!

Már az új lakásomról írom ezt a levelet: azaz egy bosnyák barátom lakásáról. Az egyetemi előadások nagyrészt bezáródtak: tegnap adott elő utoljára ebbe a félévben Wundt, Salomon (angol historia), még tegnapelőtt csukta be a boltot Beer (intern. magánjog); Bücher még kitart, Friedberg is (egyházjog és nemzetközi jog). Brandenburg szintén tegnap végezte be az előadásait az általános történelemből. Hogy az Édesapa leveleit megkaptam, írok valamit a professzoraimról (megjegyzem közben, hogy a pénzt elsején, azaz tegnap megkaptam. Hálás köszönetem érte!). A legnagyobb ember közöttük Wundt, a filozófus, akinél nem voltam beírva, csak párszor hospitáltam az óráján. Az előadása is nagyon érdekes; mostmár sajnálom, hogy állandóan nem hallgattam Európának ez idő szerinti talán legnagyobb filozófusát. Csakhogy az is visszariasztott, hogy halkán, öregesen beszél, és hogy 500–600 ember hallgatta állandóan, s nekem már csak a felsőbb régiókban maradt hely. Szintén világhírű ember Bücher, mint közgazdasági politikus. Az előadásai ennek meglehetősen pongyolák, de azért éppen nem unalmasak; meglátszik az rögtön hol nem üres a fej. Talán emlékezik még Édesapa arra a rövid bírálatra, amelyet Navratil írt az én pályamunkámra. Ott összeszidott azért, mert azt mondtam, hogy a természetes fejlődés a nagybirtoktól a kis-és középbirtok felé irányul. Azt mondta, hogy az eredmény eddig nem a természetes fejlődésnek hanem erős szociálpolitikai harcoknak köszönhető. – No hát Bücher ezzel szemben ugyanazt mondja, amit én írtam s ez is valami. És ezért úgy leszólni az embert, kiáltó tévedésekről beszélni! Legalább előkelő társaságban követtem el a kiáltó tévedést! Nagyon érdekes ember Beer is az ő Internationális Privatrecht-jével.<sup>19</sup> Szép, precíz előadásai vannak, de nehezen is érthetők a sok hosszú jogászai mondat miatt. Tökéletesen dogmatikus jogász. Brandenburgnak szintén rendkívüli érdekes előadásai vannak a világtörténetről és Salomonnak az angol történelemből. Ez az utóbbi különösen érdekelt. Nagyon sok érdekes dolgot mondott el a nagy angol államférfiakról, írókról s az új angol imperialistákról. Friedberg, az egyházjogász már a tudás és az unalmasság megtestesülése. Talán a legnagyobb egyházjogásza ez idő szerint a világnak, aki volt már katolikus, zsidó, református, evangélikus s újabban felekezet nélküli csak azért, hogy az egyes egyházak jogát jobban tanulmányozhassa. A szász király febr. vége felé nála is hospitált, mikor 3 napon keresztül Lipcsében tartózkodott, s az előadásokon látogatta. Ez itt nem is valami különös jelenség: nem is nagyon éljenezték, mikor bejött az egyetem épületébe; aztán beült szépen a padokba, mint más közönséges ember. A szociálpolitikus és a szocializmus előadója tökéletes számár a szó legszorosabb értelmében. Egyszerűen érthetetlen, hogy lehet ilyen előkelő egyetemre ilyen gyöngye legényt tenni. Persze Eulenburg<sup>20</sup> úr zsidó, s így bizonyára roppant értelmes ember. Már a kinézése is olyan mint

<sup>16</sup> Békésmegyei Közlöny 1906. február 22.

<sup>17</sup> Áchim L. András, az újjászervezett szociáldemokrata programmal megválasztott képviselő mandátuma megszűnt az 1906. febr. 19-i házfelosztás miatt.

<sup>18</sup> Zsilinszky Erzsébet, Endre húga.

<sup>19</sup> Nemzetközi magánjog.

<sup>20</sup> Igaztalanul bántja Zsilinszky. Franz Eulenburg (1867–1943) szociológus és közgazdász.

egy ostoba bohócé. Mikor az előadást zavaros okoskodásokkal befejezte, a terem minden részéből lehetett hallani egy-egy „Gott sei Dank”-ot.<sup>21</sup> Az Index aláírása még mindig tart. De nem személyesen végzi itt az ember, hanem a famulus útján, hogy elkerüljék a tolongást. 5-e táján megyünk Drezdába. Ott a Neussädser Marthaheimba: Nieritzstr. 11. fogunk szállni, az Édesapa utasításai nyomán, amelyekért igazán nagy hálával tartozom. Ha esetleg tervük erre vonatkozólag megváltozik, azt nem fogom írni. Talán meg tetszett kapni a kártyámat Halléből. Megnéztünk mindent, amit lehetett. Hanem igaza volt Szeberényi Nagytiszteletű Úrnak,<sup>22</sup> hogy Halle fészek. Oda igazán nem szeretnék a második félére menni. Mostanában megismerkedtem itt egy magyar mérnökkel, Groffits Gábornak hívják, s most itt Lipcsében a Neumarnton egy nagy kereskedőházat épít. Különbén már volt docens a berlini műegyetemen,<sup>23</sup> amiből már kitűnik, hogy nem közönséges ember. Roppant lelkes gyerek, és tele van zseniálisnál zseniálisabb ideákkal. Mostanában többet vagyunk együtt s beszélgetünk különösen közgazdasági dolgokról. Egy nagyszerű brossurát olvasok most, melyet a Siemens–Schuckert Werke adott ki Die Elektrizität is der Landwirtschaft<sup>24</sup> címen. Bámulatos dolgokat művelnek ezek a németek ezen a téren is! Febr. végén Berlinben volt egy óriási gazdakongresszus, ahol nagyszerű előadásokat tartottak éppen arról, amiről az említett brossúra szól. De jó lett volna ott lenni! Ezek a dolgok: villamos erővel való cséplés, szántás, világítás, birkanyírás, villamos üzem; minden meg is van itt már valószínűleg igen sok gazdaságban. Egy ilyen nagy intenzív gazdaságot meg fogok nézni okvetlenül Berlin mellett. Itt muszáj belátnia a vaknak is, hogy Magyarország vagy másképpen fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen.

Lipcse. 1907. márc. 2. Kramerstr. 3. II.

Kezüket csókolja szerető fiuk: Endre.

Itt küldöm egy barátom levelét, akinél tudakozódtam Heidelberg felől.

(OSzK. Kézirattár Fond. 28/178. 30.)

## 6.

Kedves Szülcim!

A hosszú csatangolás után íme ismét itthon vagyok. Mindenesetre roppantul örülök, hogy az útba belementem; nemcsak hogy olyan dolgokhoz jutottam hozzá, amelyeket megnézni különben nem lett volna alkalmam, hanem a dolog elég olcsó is volt. Igaz ugyan, hogy majdnem mindig 3 márkás ebédeket ettünk, sőt 3 márkás vacsorákat, s drága hotelekbe szálltunk, viszont az út roppant olcsó volt (féláron utaztunk) és bizony a nagy gyárakba jó egypáran voltunk meghíva ebédre, vacsorára. Rheinpreussen Janders papírgyára, Krupp, Rosiny-malma stb. mind pezsgős ebédeket adtak. Az út végig roppant érdekes volt. Kár, hogy annyi minden volt a programból felvéve, hogy a dolgot forcirozni kellett, s a vége rettenetes fáradtság volt. Tessék elgondolni reggel 7-kor felkelni nap-nap után, s egész nap rohanni gyárakon keresztül, a gépek fülsüketítő zaja s az üzem fárasztó lüktetése mellett hallgatni a vezető s a beszédben kimeríthetetlen (beszédmániában szenvedő) professzorunk<sup>25</sup> magya-

1905-től Lipcsében professzor, később Aachenben, Kielben és Berlinben tanított. A társadalomtudományi fogalom-, típus- és törvényképzés logikájáról írott művei ma is például szolgálnak. Mint közgazdász a külkereskedelmi és világgazdasági érték- és valutaelmélet kérdéseivel foglalkozott.

<sup>21</sup> Hála Istennek!

<sup>22</sup> Szeberényi Lajos Zsigmond (1859–1941) békéscsabai evangélikus lelkész, egyházi és történetíró. A századfordulós Békéscsaba egyik legismertebb közéleti embere. Írásaiiban a parasztság szociális problémáival, agrárpolitikai kérdésekkel foglalkozott. A dán mintájú szövetkezeti mozgalom lelkes propagálója, több dán agrárkönyv magyar fordítója. A Zsilinszky-családdal való szorosabb kapcsolatát az magyarázza, hogy id. Zsilinszky dr. a helyi evangélikus egyház világi felügyelője volt.

<sup>23</sup> Tanársegéd volt a charlottenburgi (Berlin) műegyetemen.

<sup>24</sup> Elektromosság a mezőgazdaságban.

<sup>25</sup> Eberhard Gothein.



rázatait, aztán ebédek, vacsorák alatt hallgatni a „resummé”-t, s 12 óraker feködni le zúgó fejjel: ez nem kis dolog. Annyit s annyiféléről kellene írnom, hogy most szinte zavarban vagyok, ugyan mivel is kezdjem. Hiszen nemcsak a látott közzgazdasági kultúrcsodákról kellene írnom, hanem az emberekről is, akikkel a hosszú utat megtettem, s a típusokról, akiket út közben megfigyelhettem. Hogy Németország nagy, azt régen tudom, de hogy ekkora, azt csak most tudom. Mostmár nyugodtan mondhatom: ismerem a német kultúrát. Azt tetszik tudni, hogy türelmetlen s eredetileg meglehetősen lusta természetű gyerek vagyok. Amint a Krupp-féle gyárat a nagyszerű szociális intézményekkel együtt magam előtt láttam, vagy a *rheinpreusseni* Kohlensyndikat-czeche-t, a *duisburgi* kikötőt (amely tonna forgalomra felülmúlja Hamburgot is), amint a bergisch-gladbachi papírgyár munkáslakásaiba beléptem, valami türelmetlen vágy fogott el mindent hamarosan beleszedni a fejembe, aztán hazaszaladni, és csináltatni odahaza szénsyndikátust, Krupp-gyárat, gázmotorgyárat, elektromos óriási központokat, mezőgazdasági kamarát, nagy házi szövőipart, óriási Duna-forgalmat, munkáskönyvtárakat, munkásművelődési egyesületeket, szövetkezeti borgazdaságot stb. És aztán dühös voltam, mikor bele kellett abba nyugodnom, hogy mindez nem megy olyan könnyen, mint ahogy az ember a lelkesedés és irigység félőületében látja. A lustaságom meg abba nyilatkozik, hogy alapos önfegyelmzésre és többszörös szilárd elhatározásra van szükségem, hogy a sok szép színes kép és hozzájuk fűzött álom után a rendes kerékvágásba terelem a fejemet. Doch muss er gehen! Und er wird ja auch gehen!<sup>26</sup> Az első nagyobb dolog, amit láttunk: a coblenzi Deinhard-féle pezsgőgyár volt. Ez volt talán a legkevésbé fontos dolog, amit láttunk. Bár a praxis, ami iránt Herr Heheimrat Gothein is bizonyos délnémetes előszeretettel viseltetik, megérte a fáradságot. Itt mindjárt bemutatom Édesapának egyik kedves útitársamat, Gothein szavaival: „Gastatten Sie, Herr Deinhard, Herr Geheimrat Gross aus Konstanzc.”<sup>27</sup> Az öreg Geheimrat (az egész utazó társaság seniora) magasabb hivatalnok a „Seekreis”-ban,<sup>28</sup> a bodeni tó mellett, nagy számár és alldeutsch.<sup>29</sup> Az öreg azzal kezdte az ismeretséget velünk, hogy magyarok vagyunk (én és Kresz), hogy a pezsgőgyárban felköszöntötte „unsere deutsche Colonien in Africa und in Ungarn,”<sup>30</sup> folytonos célzással auf die wilden Magyaren,<sup>31</sup> amit éppen nem mondott, de érteni engedett. Persze mi nem koccintottunk a „Colonia” egészségére. Természetesen ez egy kicsit németes ízű faragatlanság és nyárspolgári durvaság volt, s én az igazat megvallva remélem, hogy Gothein némi kis elégtételt fog nekünk szolgáltatni, de ez nem történt. Az öreg Ghr. Gross un Constancz pedig alig tudta kívárni az alkalmat, hogy velünk Magyarország ügyeit megvitassa. Mint hülye alldeutsch (ez utálatosabb fajzat a mi sovínisztáinknál, mert ez egy állatfajt jelent, amely jóllakott, felfalt egész népeket, és még mindig éhes, sőt annál éhesebb, holott a mieink éhesek, mert üres a gyomruk) azzal kezdte a beszélgetést velünk, hogy ami kultúra Magyarországon van, azt mind németek teremtették, Magyarország a németek nélkül még ma is nyers hússal táplálkozna, Magyarországot német vér szabadította fel a török iga alól stb. Mi igyekeztünk az öreget meggyőzni, de persze sikertelenül. Lassanként az öreg vad mondanásai szájról szájra terjedtek el a társaságban, s a Seekreis gúnynevet eredményezték. Az öreg úr határozottan meg akart bennünket téríteni, s majd kipukkadt a méregtől, mikor Kresz mondta: Ja, Herr Geheimrat, ich bin deutscher Abstammung, aber ich bin doch ein Ungarn ja sogar ein Magyare und ich bin stolz darauf, dass ich Magyare sein Kaun.<sup>32</sup> Én pedig pláne azt mondtam az öregnek, hogy nem is magyar, hanem egyenesen hun vagyok A jó Geheimrat egyre morogva magában: Ich kann's nich begreifen . . . nich begreifen . . . Nein . . .<sup>33</sup> Másnap végigvonultunk az Ahrtalon, ezen a remek völgyön, amely szinte megközelíti a Rajna partját Mainztól Coblenzig természeti szépségekben. Itt két Winzerveint<sup>34</sup> néztünk meg. A német modern borgazdaságnak roppant érdekes története van, s a német szívósságot kitűnően jellemzi az,

<sup>26</sup> De mennie kell! És menni is fog!

<sup>27</sup> Engedje meg Deinhard úr, a nagy konstanci titkostonácsos úr!

<sup>28</sup> „Tengeri Kör”

<sup>29</sup> „Össznémet”. A nagynémet birodalmi elképzelések híve.

<sup>30</sup> „A mi német gyarmataink Afrikában és Magyarországon”.

<sup>31</sup> „Vad magyarokra”.

<sup>32</sup> „Igen Titkostonácsos úr, én német származású vagyok, de mégis magyar, és büszke vagyok arra, hogy magyar lehetek.”

<sup>33</sup> Nem tudom felfogni . . . nem tudom felfogni . . . Nem . . .

<sup>34</sup> Helyesen: Winzenvercin.

hogy tudta magát lassankint kiküzdeni az eleinte rendkívül sok nyomorúsággal küzdő rajnai borgazdaság a szövetkezeti termelés életbeléptetésével. A szövetkezeti termelési forma itt föltétlenül életre valónak mutatkozott: ezt legfényesebben bizonyítja a szőlőhegyek újabb óriási nekilendülése. Természetesen a finandális rendezettség javára is sokat lehet írni az óriási eredményekről: Winzervereinokat<sup>35</sup> a Genossenschafts Bank für Rheinprovinz<sup>36</sup> látja el a szükséges hitellel. A heimersheimi, maischotsi szövetkezeti pincék iszonyú vagyont foglalnak magukban; Maischotsban k.b. 10 000 000 liter vörös bor van a pincében 8 000 000 M értékkel. — A sok nehéz tudományt borkóstolgatással öntöttük le, lévén professzorunknak elmés szokása mindig hangsúlyozni a gyakorlat fontosságát. Ha mindent összevetek a kirándulás napjai összehasonlításában, talán a mezőgazdasági napokat találok a legszebbeknek Bonnban és Bonn környékén. Bonnba 17-én este érkeztünk meg, s rögtön a Landwirtschaftliche Kammer<sup>37</sup> előadására siettünk, ahol az egyesület titkára (most hamarosan nem jut eszembe a neve), roppant érdekes előadást tartott a mezőgazdasági szervezetekről. Az előadó különben megte-remtője a különböző rheinprovinzi<sup>38</sup> mezőgazdasági szövetkezeteknek. Vannak tejszövetkezetek, fogyasztó szövetkezetek, szövetkezeti legelők, szövetkezeti mezőgazdasági bank, központi bevásárló szövetkezet stb. A két utóbbi: Landwirtschafts Bank és Absatzgenossenschaft<sup>39</sup> a fő szövetkezetek, melyek köré a helyi különböző szövetkezetek mint tagok csoportosulnak. Landwirtschaftsverein<sup>40</sup> és Landwirtschaft Kammer reálunióban vannak egymással: az első a szabad társulás útján önkormányzati alapon dolgozik, a másik már bürokratikus szellemben és szervezettel. Az Absatzgenossenschaft évenként kb. 12 millió márkát ad ki trágya- és takarmányanyagok beszerzésére. És aztán ne legyen a huncut németnek jó termése! A poppelsdorfi gazdasági iskola a mezőgazdaságnak, mint önálló természettudományi ágának az eredményeit mutatja be különböző intézeteiben. A kémiai laboratóriumban egy egész raktár üvegese foglal helyet, tele gumóbacilusokkal (Knöllchenbakterien), melyekkel a földet beoltják, s a növények gyökerein lévő apró kis gumókban e bacilusok erősen elősegítik a nitrogényűjtést. A biológiai laboratóriumban éppen egy birka légzését vizsgálták barométerek segítségével, a kilehelt levegő alkotó elemeiből következtetve a felhasznált takarmány jó vagy kevésbé jó voltára. Egy másik roppant komplikált gépezetben az ember és az állat anyagcseréjére s a táplálkozás mikéntjére vonnak következtetéseket a melegfejlődés arányaiból. Növénykísérleteket folytat az intézet a szabadban és külön kísérleti fedett helyeken. Roppant érdekesek a trágyázási kísérletek a fedett helyeken. Egy nagy cserépbe bizonyos földet tesznek s ehhez pl. foszfort adnak bizonyos mennyiségben; a növény megérése után ismét megnézik a foszfor tartalmat, és így megtudják, mennyit használt fel a növény. Ugyanezt a kísérletet alkalmazzzák különböző földeknél, s az eredmény összehasonlításból megállapíthatják, melyik föld milyen mennyiségben kívánja a foszfort. Ez csak egy kiszakított példa a számtalan kombinált kísérletek tömegéből. Vizsgálják azt is, hogy az elektromos áramnak milyen hatása van a növény fejlődésére. Eddig azonban ebben az irányban csak negatív eredményre jutottak. Kísérleteznek mesterséges, az üvegházban gyártott felhőkkel is. A növénybetegségeknek s a gyökérvizsgálatoknak egy-egy külön osztálya van. A növénynemesítés a szabadban folyik, hogy hogy csinálják ezt a németek, arról most nem írok, mert így soha nem jutok a végére. A mezőgazdasági főiskola után egy mintagazdaságot néztünk meg. A tejgazdaság itt is pompás. 56 db tehén van a gazdaságban, melyek (hollandi, schleswig-holsteini) naponként 800–850 liter tejet adnak. A gazdaságban a hajtóerőt a berggeisti elektromos központ szolgáltatja. Automatikus itató. A sertésállomány is szép: német és angol (yorkshire és bergshire) fajú sertések. A hizlalás csak száraz burgonyával történik. A gazdaság területe 120 hektár. A bevétel pedig 100 000 M. A tejből naponként 600 litert adnak el frissen, a többi vajjá és sajtá dolgozzák fel. A mintagazdaság praktikusán használja fel azokat az eredményeket, amelyeket a főiskola az elméletben fölmutat. Itt végig próbálják a mezőgazdaság összes termelési rendszerét s a trágyázás minden nemét. *Kölnben* a Kunstgewerbe-Museumot,<sup>41</sup> másnap a Kunst-museumot<sup>42</sup> néztük meg. Persze Berlin és Drezda után mind a kettő gyöngének tűnt fel nekem.

<sup>35</sup> Vincellér Egyesület.

<sup>36</sup> Rajnavidéki Szövetkezeti Bank.

<sup>37</sup> Mezőgazdasági Kamara.

<sup>38</sup> Rajnavidéki.

<sup>39</sup> Értékesítési Szövetkezet.

<sup>40</sup> Mezőgazdasági Egyesület.

<sup>41</sup> Iparművészeti Múzeum.

<sup>42</sup> Wallraf-Richartz Múzeum.

Hanem azért mégis sokat tanultam: az egyikben Gothein, a másikban egy öreg műtörténész vezetett bennünket. Itt láttam igazán, milyen horribilis ismeretköre van Gotheinnak, s mennyire szellemes ember. Ismer minden régi cserepet, minden régi iparművészeti irányocskát, s mindezt szépen, folyékonyan és szellemesen adja elő. Persze az a jó tulajdonsága azért mint jó németnek megvan, hogy aprólékoskodik, és ott is szépet lát egy régi cserépdarabon, ahol más semmit sem lát – csak azért mert régi. A művészeti múzeumban sokat időztünk a kölni iskola<sup>43</sup> festményeinél, s az öreg művészettörténész addig s oly rafinézott módon magyarázgatja, hogy ezen a képen „die Koloraturwirkungen sind ausgezeichner”,<sup>44</sup> a másikon a vékonypéruzú gót alakok elkényszeredett arcában látott valami bámulatosat: hogy a végén magam is kezdtem hinni a dolgot. Persze hívek maradván az áldott német historikus szellemhez, a klasszikusokat, Murillot, Rubenset stb. nagyon a háttérbe szorították, Munkácsy zseniális képét pedig, A falu hőstét, észre sem vették. Kölnben, egy kávéházban magyar énekes társaságot találtunk tarka kosztümökben. Egészen jól énekeltek, hanem a publikum meglehetősen kocsmái volt, amely hallgatta. S azt tetszett nekik különösen, ha az egyik énekes bohóckodni kezdett. Eddig azt hittem, nincsen magyar ember aki komédiásságra adná magát. Most már tudom, hogy van. Németországban ott komédiázik a magyar egy kávéházban, s mulattatja a kedélyes német plebszt – egy pár garasért, hogy éhen ne haljon. Nekünk megvallották az istenadták, hogy bizony éhesek ők sokszor, hanem a jókedvük elfelejteti velük a nyomorúságukat. Egy német volt velük, ő nem értette mit beszélünk, s miért komolyodunk úgy el egyszerre. Nem tudja azt felfogni a német, micsoda égbekiáltó nyomorúságnak kell ott lennie, ahol magyar ember komédiázásra adja fejét . . .

Bergeistról s a többiről most nem is írok, mert sietve akarom ezt az amúgy is elkésett levelet elküldeni; a többiről a következő levélben. Most inkább a legszomorúbb dolgot említem meg, ami velem az úton történt: Kruppnál a kocsiból lelopták a *felső kabátomat*, az újat, amelyet ezelőtt 4 héttel vettem Mannheimban. Az egyik vezető tanácsolta, hogy hagyjuk a kabátokat a kocsiban, míg ebédelni fogunk; a kocsi azonban elment, s mire visszakerült értünk, az én kabátom már nem volt benne. Rögtön bejelentettem a dolgot a Krupp gyárban, a Fundbureau-ban<sup>45</sup> és a Kriminál-Polizeinál,<sup>46</sup> de a Krupp emberei roppant könnyedén vették a dolgot, a Fundbureau s a másik pedig nem is felelt a levelemre. Persze Kruppék elővigyázatosak: a látogatás előtt aláírtak velünk egy cédulát, melyen minden jogi igényről a gyárral szemben lemondunk. A szeretetreméltó Gothein pedig így vigasztalt. „Na Herr Zsilinszky sie müssen den Mantel in die Reiseunkosten einrechnen; ein Essener Arbeiter wird Ihren Roch wahrscheinlich weiter tragen.”<sup>47</sup> Majdnem azt mondtam rá: Sher liebenswüreng Herr Geheimrat.<sup>48</sup> A pénzt megkaptam. Nagyon szépen köszönöm. Megkaptam az Édesapa levelét is. Bizony az út *megrövidítette a szemesztert*, de nem sajnálom. Mostmár ha nem is utazom többet ebben az évben, elmondhatom, hogy sokat láttam. S itt nem mulaszthatom el, hogy még egyszer hálásan meg ne köszönjem az Édesapáék jóságát, hogy e nehéz időben is lehetővé tették nekem ezt a gyönyörű utat. Bizony belátom, hogy sok pénzbe kerülök. A tandíj 109.30 M-ba került, az eddig befizetettekén kívül, s így 40 M-ám maradt a havi költségvetésre. Az úton pedig kijöttem a 150 M-ból. Most jön elseje táján a fogorvos és egy pár cipő, amelyre már nagy szükségem van: Németországban még nem csináltattam egyet sem. S most még egy kérésem volna, ha lehet, tessék egy kis pakkot küldeni, olyan régen nem ettem már jó hazai dolgokat. Csináljak egy pót húsvétot és pünkösödöt! A lakásom elsejétől Brückenstr 5. II. A napokban megkezdem a *szeminárium dolgozatom* írását: Die Werttheorie des Sozialismus.<sup>49</sup> A bergeisti villamos művekről is igyekszem megírni a cikket, de ha nem volna késő, otthonra halasztanám. A szemeszter ugyanis már csak két hónapig tart, aug. 15-ig hivatalosan, augusztus elejéig tényleg. Addig pedig sokat kell tanulnom. Hogy Margit nem jött, azt roppantul sajnálom. Természetesen a költséget én is nagyon soknak találtam, de úgy gondoltam, ha Margit 2–3 hónapra jön is ki, a különbség már nem olyan nagy. Tessék még talán a többi Pension

<sup>43</sup> A 14–16. század idején működő festészeti iskola a német gótika kiemelkedő mozzanata volt.

<sup>44</sup> A színhatások kitűnőek.

<sup>45</sup> Talált tárgyak hivatala.

<sup>46</sup> Bűnügyi rendőrség.

<sup>47</sup> „Na Zsilinszky úr, a kabátot számítsa bele az utazási költségekbe, egy esseni munkás a kabátját valószínűleg tovább fogja viselni.”

<sup>48</sup> A mélyen tisztelt titkos tanácsos úr!

<sup>49</sup> A szocializmus értékelmélete.

egyikének-másikának írni, mégis kár volna a jó alkalmat elszalasztani. Belőlem különben egyúttal a „rút önzés is beszél”, mert tudom, hogy Édesapa is ellátogatna Heidelbergbe. A havi pénzt erre a hónapra (amint fentebb írtam 40 M-val kevesebb a rendesnél) nagyon kérem. *A magyar gazdák* holnap este jönnek Heidelbergbe, s holnapután délben mennek tovább Manheimba, a kiállításra, ahova én is szívesen mennék velük. Amint mondják, a művészi része a kiállításnak gyönyörű (Kunstn. Gartenbau-Ausstellung.)<sup>50</sup> Hanem mostmár csakugyan befejezem ezt a hosszú és alapos levelet.

Kezüket csókolja  
Szerető fiuk Endre  
Heidelberg 1907. máj. 31.  
Brückenstr. 5. II.

U.i. A kabátért még egyszer írok Essenbe. – Két napomat (s éppen az essent) alaposan elrontotta az eset. Olyan dühös voltam, hogy talán olyasmit is mondtam a német Polizeistaatra,<sup>51</sup> amit nem kellett volna. Kiemeltem az ősz germán tiszta erkölcsöket is, amire a németek nem szóltak semmit. – Hanem ne legyen az ember fatalista, éppen velem kellett ennek a pechnek megtörténnie!

U.i. A katonai ügyek miatt már aggódom. Nagyon köszönöm, hogy el tetszett intézni. Tessék azonnal megírni, hova kell beadnom újabb folyamodványomat. E.

(OSzK. Kézirattár. Fond. 28/178. 31. sz.)

## Ifj. Zsilinszky Endre levele özv. Vilim Jánosnének

### 7.

Kedves Jó Nagymama!

„Mégiscsak haszontalan gyerek ez az Endre – tetszik már jó régen gondolni –, milyen régen nem folytatja már a füle botját sem.” Bizony sok víz lefolyt már azóta a Neckáron (Heidelberg poétikus folyója, amelyre az én balkonom néz), sőt még a Körösön is, ha ugyan Tisza Bácsi engedi ebben a száraz időben folyni – amióta Kölnben megkaptam a Nagymamától is aláírt kedvessé pünkösdi levelet. Bizony akkor nagyon jól esett a megemlékezés s különösen a Nagymama aranyos sorai. Kiterítettem magam elé a levelet, s minthogy az egész család nevét együttláltam, egy kis fantáziával együtt ünnepeltem Nagymamáékkal. Sajnos, azóta a mai nap az első, amikor nyugodtan levelet írhatok, s az akkori megemlékezésért köszönetet mondhatok. Ez a szemeszter itt Heidelbergben sokkal zajosabb volt, mint a lipcei. Persze egy kissé másképpen megy a dolgom, amióta tudok németül! Alighogy hazajöttem a rajnai tanulmányútról, jöttek a magyar gazdák (az országos magyar gazdasági egyesület rándult át Németországba a düsseldorfi mezőgazdasági kiállításra) 60-an, s ezeket kellett fogadnunk. Mikor aztán ez a zivatar is elmúlt, hozzáfogtam a napi munkámhoz. A zszurnalisztikai szeminárium számára írtam egy dolgozatot egy francia szobrászról (Rodin), amellyel sikerült a német fiúk elé kerülnöm: én olvastam fel a dolgozatomat a szemináriumban elsőnek. A nemzetgazdasági szeminárium számára is írtam egy dolgozatot,<sup>52</sup> amellyel az illető professzor szintén nagyon meg volt elégedve, a felelet rá a professzor részéről az volt, hogy meghívott vacsorára, meseszép villában lakik a huncut németje – a vár alatt –, ám a vacsorája sem volt megvetendő. Maga a tanár pedig! Édes Istenem, mennyivel kevesebb nagyképűséggel és magas leereszkedéssel beszélnek itt az emberekkel az egyetemi tanárok, mint nálunk egy nagyon 10-ed rangú gimnáziumi tanár! Társaságban sincsen hiányom Alt-Heidelbergben! A Pensionban ahol ebédek 2 angol (az egyik nagyon szép) hölgy, 2 német hölgy s egy sereg

<sup>50</sup> Kertkiállítás.

<sup>51</sup> Rendőrállam.

<sup>52</sup> „A szocializmus értékelmételéről”.

német fiú társaságában vagyok. A szép angol lánynak hódol az egész társaság, hát – mint jó csabai, aki a tepsiggel<sup>53</sup> tart – én sem tehetek egyebet. Vasárnaponként, vagy ha van szabad időnk, kirándulásokat teszünk Heidelberg környékén, Németország e legremekbber helyein. A hőséget mi itt nem ismerjük, olyan kellemes enyhe itt az idő, mint nálunk tavasszal. Ám a heidelbergi életnek is ma-holnap vége lesz; az egyetemet becsukják augusztus elején, s akkor megint vonatra ülök, nem hogy egyenesen hazajöjsek, hanem hogy egy nagy vargabetűt csináljak Hollandiába és Belgiumba.<sup>54</sup> S így csak augusztus vége felé kerülök haza. Margittól értesültem a Tibi<sup>55</sup> kitűnő vizsgájáról, amelynek roppantul megörültem. Hát az én kis Keresztlányom? Mit csinál ő? Egészséges-e, és ízízik-e? Meg a többi gyerek? Remélhetőleg mire hazakerülök olyan egészségesen és jókedvűen találok Nagymamáékat, mint ahogy elhagytam. Már előre is jelentem magam Nagymamáékhoz ebédre és vacsorára. Addig is, a közeli vizontlátás reményében Jó Nagymamája kezeit csókolja szerető unokája: Endre.  
U.i. A Jolánka Néni<sup>56</sup> és Ilonka kezeit csókolom, a gyerekeket csókolom! E.  
U.i. Kedves Tibikém! Írd meg nekem az Ilonka Nénéd címét hamarosan, mert szeretnék neki levelezőlapot küldeni Heidelbergből. Csókol szerető Endre bátyád.

Heidelberg 1907. ju. 24.  
Brückenstr. 5. II.

(Bajcsy-Zsilinszky Endre ifjúkori levelei. Xerox.  
Békés Megyei Múzeumok Igazg. Történelmi Osztály Adattára.)  
Az eredeti Szemes Béla, kecskeméti lakos tulajdona.

<sup>53</sup>Ma már ismeretlen szó.

<sup>54</sup>Több levélben is említi a Hollandiába és Belgiumba tervezett utat. Sajnos még nem került elő olyan dokumentum, amely bizonyítaná, hogy létrejött volna a tervezett út.

<sup>55</sup>Vilim Tibor, Zsilinszky unokatestvére, anyai ágon.

<sup>56</sup>Vilim István, Zsilinszky nagybátyja felesége, sz.ül. Mihály Jolán.